

Михайло Гутор

ШОА

в історії єврейських громад: Деражні, Кам'янець-Подільського, Меджибожа, Сатанова.

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2025

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Деражня¹

Палац Рациборівських. Деражня, 1871-1874 рр.²

Деражня — місто, адміністративний центр Деражнянської міської громади Хмельницького району.

Деражня вперше згадується в 1431 році, коли Владислав II Ягайло записав Дедріхові 40 гривень на Деражні. У 1469 році належала Яну Одровонжу. У 1485 році перейшла до Ласкарія Лаща, котрому король Казимир IV Ягеллончик записав на Деражні 50 гривень. Після нього Деражною володіли Андрій Лащ та, до 1522 року, Катерина Лащева (котру від назви села звали теж Деражинською). У XVI столітті Деражня входила до складу королівщини, що належали Барському староству.

У турецьких документах 1542 року зазначено, що Деражня — це маленьке козацьке поселення.

Впродовж XVIII-XIX століть Деражною володіли різні польські пани. У першій половині XVIII століття Деражною володів Антоній Бенедикт Любомирський, який сприяв будівництву дерев'яного костелу. За даними Юзефа

¹ Derażnia (1), mko w pow. latyczowskim // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1880. — Т. I. — S. 958. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/958; Грушевський, Михайл Сергеевич (1894). Барское староство : Историч. очерки. (XV-XVIII в.) (рос.). Киев: тип. Ун-та св. Владимира В.И. Завадзкого. с. 46-48.

² Палац побудований ще в 18 столітті. Садibu заснував знаменитий на той час міський банкір П. Теппер, який зіграв важливу роль в економічному розвитку Деражні. У 1844 році господарем невеликого миловидного палацу з оточуючим його парком став Станіслав Рациборовскій, нащадки якого були останніми власниками міста. На початку 20 століття особняк був модернізований, а в радянські часи перебудований під лікарню, яка розташовується в будівлі старої садиби і понині.

Роле, ще давніший костел у Деражні перестав існувати в період османського правління³.

1793 року, після другого поділу Речі Посполитої, Деражня увійшла до Летичівського повіту Подільської губернії в складі Російської імперії.

Деражня, залізничний вокзал. 1906 р.

У 1830-х роках ХІХ століття збіднілий штетл став одним із центрів діяльності Устима Кармалюка. До його загону, окрім українських селян, масово зголошувалися євреї, чого раніше в історії не траплялось. На відміну від попередніх селян-бунтівників, люди Кармалюка не вбачали в євреях своїх ворогів, але були партнерами⁴.

Під час Української революції на початку серпня 1919 року силами Сьомої Львівської бригади Української Галицької армії спільно з повстанцями половина Висоцького місто було визволене від російсько-більшовицьких окупантів. В місті деякий час влітку 1919 року розташовувалася Ставка Начальної Команди Української Галицької армії. 16 листопада 1920 року

³ Rolle, Antoni Józef (1880). Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich. T. 2, Kamieniec nad Smotryczem (пол.). Warszawa; Kraków: nakł. Gebethnera i Wolffa. с. 169—170. URL: https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/13190/edition/11939/content?format_id=2

⁴ Дячок В. Устим Карманюк (Кармалюк) на теренах Дунаєвеччини у світлі писемних і фольклорних джерел: вигадки та реальність. Збірник науково-краєзнавчих праць Випуск V За матеріалами всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Дунаєвеччина в контексті історії України», присвяченої 610-ій річниці першої письмової згадки про Дунаївці і 90-річчю утворення Дунаєвського району, 20 вересня 2013 р. – С. 148.

частини Армії УНР після запеклих боїв з більшовиками здобули Деражню. 18 листопада частини 60-ї стрілецької дивізії у взаємодії з полками 8-ї червонокозацької дивізії захопили Деражню й остаточно встановили радянську владу.

Під час організованого радянською владою Голодомору 1932—1933 років померло щонайменше 62 жителі міста⁵.

11 липня 1941 року гітлерівці захопили Деражне. Почалися роки окупації. На облік було взято все єврейське населення району, а згодом його зігнали у гетто, яке проіснувало до 5 вересня 1942 року.

Родини Левіна в Деражні, 1927 р. Більша частина родини була вбита нацистами в 1942 році.⁶

Єврейська громада⁷

У 1765 р. в Деражні проживало 310 євреїв, в 1784 - 316, 1889 - бл. 1900 (60%), 1897 - 3333 (68%), 1902 - 5400, 1910 - 3533 (72,3%), 1926 - 3735 (92%), 1939 - 2651 євреїв (40%).

У 1860-х роках. було 2 синагоги, на кінець XIX ст. - 5 синагог. На початку XX ст. у місті існувало 10 синагог, кілька хедерів, 3 приватні єврейські училища, єврейська читальня. Євреї Деражні вели гуртову торгівлю, їм належали близько 30 мануфактурних магазинів, 3 гуртові склади, 3 гуртові магазини, 2 лісові склади, кілька десятків дрібних магазинів і крамниць.

У 1903 було відкрито приватне єврейське училище для дівчаток, у 1908 - єврейська друкарня І. Ашкеназі, в 1910 р. діяв зразковий хедер для хлопчиків та дівчаток.

⁵ Деражня. Геоінформаційна система місць «Голодомор 1932—1933 років в Україні». Український інститут національної пам'яті.

⁶ Надано Естер Айзен Левін. USHMM WS #25519. URL: <https://muse.jhu.edu/document/3139>

⁷ DERAZHNIYA Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1346-1348.

У листопаді 1917 р. у Деражні стався погром, влаштований частинами російської армії.

1926 року створено відділення Товариства землеустрою єврейських трудящих (ОЗЕТ). У 1929 євреї-кустарі об'єдналися в меблеву, шевську артіль, в артіль «Нове життя» (з виробництва цегли).

У 1930 засновано колгосп ім. Лойтера.

Голокост⁸

Німецька армія окупувала Деражне 11 липня 1941 року. Протягом кількох тижнів німці створили гетто на північ від залізничного вокзалу, яке складалося з двох частин, розділених головною дорогою. Спочатку було зареєстровано 1848 євреїв, включаючи 579 дітей та 715 «робітників».⁹ Євреїв із сусідніх єврейських колгоспів Лойтера та Старий Майдан, а також євреїв з міста Волковинці було привезено до Деражнянського гетто¹⁰.

Гетто обносили кілька рядів колючого дроту заввишки від 3,3 до 5 метрів. Євреїв примусили носити зірку Давида як спереду, так і ззаду на одязі. Євреї здали «внески»: 115 кілограмів золота, 325 кілограмів срібла та 59 500 доларів США¹¹.

Менші групові вбивства відбулися у 1941 році у Волковинцях (369 євреїв), у Нижньому (70 військовополонених), на залізничній станції (62 військовополонених) та в різних сусідніх місцях (близько 30 євреїв)¹². Міцних, працездатних єврейських робітників перевели до Летичева для роботи у великому таборі рабської праці¹³.

Умови життя в гетто були нестерпними, оскільки кілька сімей мусили ділити кожен будинок. Місцеві поліцейські охороняли гетто, але деякі євреї все ще таємно вибиралися, особливо діти, щоб жебракувати або вимінювати їжу, таку як молоко чи картоплю у місцевих неєвреїв. Завдяки цьому та запасам їжі в гетто голод був, але незначний. Євреїв забирали на примусові роботи, вони працювали на земляних роботах та ремонті мосту¹⁴.

Приблизно 20 вересня 1942 року німці та місцева поліція під командуванням Василя Шимкова почали ліквідацію гетто. Німецькі жандарми та місцева поліція супроводжували євреїв колоною під проводом рабина до могил, підготовлених у двох ярах на вершині пагорба за межами Деражного, поблизу Нижнього. Євреїв змусили зняти одяг, скласти його на спільну купу, а потім лягти обличчям вниз у траншею. Потім німецький

⁸ DERAZHNIYA Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1346-1348. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

⁹ Холокост, «Еврейский вопрос» и современное украинское общество /Коллект. авт.; Под общ. ред. Ю. М. Ляховицкого. -Х.: Б-ка газеты «Бенсиах», 1996.- С. 120. – 392 с

¹⁰ Vladimir Goykher, Tragedy of the Letichev Ghetto (New York: Vladimir Goykher, 1992); and YIU, Témoin no. 713.

¹¹ Цукерман, «Геноцид Євреїв».

¹² ДАХО, 363-1-30, с. 1, та 363-1-58, с. 55–58, повідомлення ЧГК «Про концентраційні табори та місця масових убивств радянських людей фашистами на території Хмельницької області під час фашистської окупації».

¹³ Goykher, Vladimir. The Tragedy of the Letichev Ghetto. New York: V. Goykher, 1993.

¹⁴ YIU, Témoins nos. 712 and 713.

«есесівець» розстріляв їх з автомата. Цього дня було розстріляно близько 1500 людей¹⁵.

За словами місцевих жителів, опитаних через багато років після подій організацією «Яхад-Ін-Унум» (YIU), кілька євреїв уникли облави, ховаючись у підвалах та за фальшивими стінами. Німці та місцева поліція за допомогою собак потім кілька тижнів шукали цих втікачів на території гетто. Тих євреїв, яких знайшли, на деякий час помістили в гетто, а потім розстріляли разом під час наступної акції – приблизно через місяць після першої. Для цього підготували ще одну яму. Деякі євреї шукали притулку у місцевих селян у Деражні та її околицях. Однак, оскільки родинам будь-кого, кого спіймали на переховуванні євреїв, також загрожувала смертна кара, більшості євреїв рекомендували їхати (або їх вивозили) у більш віддалені місця, де шанси на виявлення були набагато меншими¹⁶.

У різних радянських звітах зазначається загальна кількість убитих євреїв від 3378 до 3647, але це число, ймовірно, занадто завищене¹⁷. Розбіжність може частково бути наслідком убивства значної групи неєвреїв. Усе циганське село Китанівка, що неподалік Волковиць, можливо, загалом 450 осіб, також було вбито в Деражні¹⁸. Місцеві свідки згадують росіян та інших осіб, розстріляних у тій самій ямі, що й деякі євреї, за приховування євреїв або інші підозрювані в злочини проти німецької влади¹⁹.

**Пам'ятник загиблим євреям і ромам
на місці масового розстрілу 20 вересня 1942 року.**

¹⁵ Цукерман, «Геноцид євреїв»; свідчення колишнього місцевого поліцейського В. І. Синявського, дані 22 травня 1987 року в матеріалах, отриманих від радянських прокурорів Слідчим управлінням воєнних злочинів Хетерінгтона-Чалмерса у Великій Британії (записи зараз зберігаються в PRO).

¹⁶ YIU, Témoins nos. 712 і 713.

¹⁷ ДАХО, 363-1-30, с. 1, та 363-1-58, с. 55–58, повідомляє ЧГК.

¹⁸ Там само.

¹⁹ YIU, Témoins nos. 712 and 713.

Кам'янець-Подільський²⁰

Вид на Старе Місто. 1906 р.

Кам'янець-Подільський (колишні назви — Кам'янець, у 1795—1944 роках — Кам'янець-Подільський) — місто на південному-заході України, на Поділлі, одне з двох найбільших міст Хмельницької області, адміністративний, політичний, релігійний центр Кам'янець-Подільського району та Кам'янець-Подільської міської громади. Місто розташоване на берегах річки Смотрич.

На сьогодні давньоруська версія ґрунтується тільки на археологічних дослідженнях і датує виникнення Кам'янця, як міста другою половиною 12 — початком 13 століття. Саме це зафіксовано в статті «Кам'янець-Подільський» в четвертому томі «Енциклопедії історії України»: «За археологічними джерелами, виникнення Кам'янця датується кінцем 12 — початком 13 століття»²¹

Місто магдебурзького права, один з головних центрів історичного регіону Поділля. Королівське місто в складі Речі Посполитої, історично головна адміністративно-територіальна одиниця Західного Поділля, з 22 березня 1919 по

²⁰ Kamieniec Podolski ("Camencia, Camencium, Camenecum, Klepidava, Petridava"), [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III: Haag — Кєру, Warszawa 1882, s. 748. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/748; Петров М. Б., Рибак І. В.. Кам'янець-Подільський [Архівовано 5 березня 2016 у Wayback Machine.] // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2007. — Т. 4 : Ка — Ком. — С. 55—64; Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. - 480 с

²¹ Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2007. —Т. 4.— С. 56-57. — 528 с.

листопад 1920 року — столиця УНР, колишній обласний центр Кам'янець-Подільської області (1937—1954), з перервами місто було центром: князівства, воєводства, намісництва, губернії, землі, округу, області, району. Центр римо-католицької церкви Кам'янець-Подільської дієцезії (1378), Кам'янець-Подільської єпархії греко-католицької церкви (2015) та Кам'янець-Подільської єпархії Православної церкви України (2024).

Польське правління в Кам'янці стабілізувалося з 1430 року, коли його знову включили до складу Польщі, і закріпилося в 1434 році, коли воно стало столицею новоствореного Подільського воєводства. У той час місто почало стрімко розвиватися завдяки наданню Магдебурзького міського права в 1432 році та численним привілеям, включаючи надання королем Сигізмундом I привілею на дорожній примус та земельні надання в навколишній місцевості. Наступний польський король, Сигізмунд II Август, звільнив містян Кам'янця від внутрішніх митних зборів та дозволив їм торгувати худобою по всій Речі Посполитій. У свою чергу, король Сигізмунд III Ваза надав містянам привілей, що зрівнював їхні привілеї з усіма привілеями міста Львова.

Кам'янець-Подільський, 1906 р.

Через татаро-турецьку загрозу місто з початку 17 століття називалося *urbs antemurale christianitatis* (оплотом християнства) та «Воротами до Польщі». Незважаючи на облоги, Кам'янець продовжував процвітати. З 1570 року до середини XVII століття населення зросло з 3000 до 10 000 осіб; тут розміщувалося 16 гільдій з 390 ремісниками. Торгівля відбувалася на трьох щорічних ярмарках: у день Святого Юрія (чотири тижні), у день Святого Івана Хрестителя (один тиждень) та на наступний день після Різдва Пресвятої Діви

Марії (чотири тижні). Кам'янець був королівським містом Корони Польського Королівства. Місто мало право активно брати участь в акті обрання короля. З XV століття до поділів Польщі тут знаходилися дворянські суди: земельний та міський[8]. 23 січня 1510 року тут було укладено мирний договір[9]. Завдяки своєму оборонному розташуванню на вигині річки Смотрич, розгалуженій мережі укріплень та стійкості до численних облог, його вважали найпотужнішою фортецею Речі Посполитої на Східних Кресах. Після 1617 року було збудовано Новий замок, який ефективно відбивав напади на місто турецьких військ султана Османа II. У 1633 році бейлербей Боснії Мехмед Абази-паша також не зміг захопити місто під час так званої війни Абази-паші.

1793 року, після другого поділу Речі Посполитої, Кам'янець разом з усією правобережною Україною анексований Російською імперією. Після цього старі магнатські резиденції конфісковуються, дробляться та перепродаються російським поміщикам. Католицизм та греко-католицизм різко обмежується, католицькі монастирі перетворюються в монастирі православні, а місцеві православні церкви переводять у підпорядкування московській церкві, багато де руйнуються унікальні традиційно українські дерев'яні храми.

Під час французько-російської війни тут було сформовано 4-й козацький полк чисельністю 1214 осіб. Відданий паном на 25 років до царської армії у такому полку Кам'янці служив відомий ватажок селянського руху на Поділлі у 1813–1835 роках — Устим Кармалюк. А одну з веж фортеці використовували як тюремну камеру для Устима Кармелюка, якому тричі вдалося звідти втекти.

У 1830 – 1831 роках місто та його околиці охопило листопадове повстання. Саме тоді з'явився лозунг звернений до населення і правобережної України: «За нашу і вашу свободу!», незважаючи на поразку, повстання сприяло розвитку суспільно-політичного руху та виникненню нових таємних товариств, зростанню прагнення до самовизначення та до створення власної держави.

1846 року місто відвідав видатний український поет Тарас Шевченко. У 1850-х роках у місцевій духовній семінарії навчались видатні представники української літератури Степан Руданський та Анатолій Свидницький.

За Ризьким мирним договором від 1921 року територія Поділля разом із Кам'янець-Подільським відійшла до Радянської Росії, що визначило її майбутнє у складі Української РСР на наступні сім десятиліть.

В 1926 р. — 32 100 меш., в тому ч. 45% українців, 40% євреїв, 7% росіян, 6% поляків²²

У 1935-1936 роках комуністична влада нанесла непоправний удар по архітектурній цінності міста, було закрито та знищено декілька значних храмів та споруд, наприклад такі як: Вірменська церква святого Миколая, Кафедральний собор Олександра Невського, Іоанно-Предтеченська церква, Храм Пресвятої Трійці та кармелітський монастир, який згодом перетворений на Казанський кафедральний собор та знищено.

10 липня 1941 року Кам'янець-Подільський був окупований частинами 17-ї армії зі складу групи армій «Південь» війська Німеччини та частинами 2-ї армії

²² Енциклопедія українознавства: Словникова частина (ЕУ-ІІ): [в 11 т. Т. 3] /Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович.— Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 921-932. URK: <http://litopys.org.ua/encycl/euii070.htm>

Угорщини. 9 липня 1941 року при відступі з міста радянських військ були заміновані і підірвані Новопланівський міст та ряд стратегічно важливих промислових підприємств.

Підрозділи VIII угорського армійського корпусу окупували місто 10 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова комендатура.

Єврейська громада²³

З історією Кам'янця XV-XVIII ст. пов'язане і життя єврейського населення, котре тут, на відміну від Львова, окремої громади не мало. Цього йому не дозволяла міська адміністрація за підтримки королів. Ю.Сіцінський стверджував, що початок їхнього поселення в місті відноситься до XV ст.²⁴ Однак, дослідження польського історика Ф. Кірика засвідчують, що вони вже проживали у ньому у XIV ст. за князів Коріатовичів і в якості купців торгували з Краковим та Львовом. Наприклад, під 1383 р. у магістратських львівських книгах зафіксований «Henryk Rumer z Kamieńca», який займався торгівлею разом з Миколою Фрейденталем. Виявляється, що письмові джерела 1387 і 1388 рр. фіксують їх і власниками львівської нерухомості. У 1383 р. у Львові торгував й Фридлон з Кам'янця, котрий мав там будинок і садибу та був власником «łwowskiej postrzygalni»²⁵. Дослідження істориків промовляють, що згідно з міським устроєм за магдебурзьким правом у Центрально-Східній Європі в XIII-XVIII ст., євреї взагалі не приймалися до міського права і вважалися підданими та слугами короля, підпорядковуючись його головним урядовцям: воєводі або старості²⁶.

11

²³ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913), 16 томів. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського, Том дев'ятий. Иудан — Ладенбург (1911), Клевань. — С.189-192. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; KAMENETS-PODOLSKI Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1374-1376. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. — 480 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Petrov_Mykola/Misto_Kamianets-Podilskyi_v_30-kh_rokakh_XV-XVIII_stolit_problemy_sotsialno-ekonomichnoho_demografic.pdf?PHPSESSID=n1ljc57bm04fqucdn3qm215ed4; Blatman Leon S Kamenetz-Podolsk : a memorial to a Jewish community annihilated by the Nazis in 1941. New York, U.S.A. — 1966. — 142 s. URL: <https://archive.org/details/nybc314199>; Доценко, В. О. Євреї Кам'янця-Подільського у XIX ст. / В. О. Доценко // Вісник аграрної історії : науковий журнал / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Нац. ун-т біоресурсів та природокористування України, Держ. наук. с.-г. б-ка Нац. аграр. акад. наук України. — Київ, 2019. — № 29/30. — С. 40-47. URL: <https://enpuirb.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fbb5076e-e9e4-49d2-9892-7ae8292fbfb0/content>

²⁴ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание : с 4-мя фототипиями и 20-ю гравюрами и цинкографиями / священник Е. Сецинский ; Каменец. город. упр. — Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1895. — VIII, 247, [1] с., 5 табл., 24 рис. с пояснениями к ним. — С.218. URL: https://books.google.com.ua/books?id=_2tBAAAAYAAJ&pg=PA211&hl=uk&source=gbbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false

²⁵ Kiryk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego. — «Kamieniec Podolski: studia z dziejów miasta i regionu», Kraków, 2000, t. 1, S.94.

²⁶ Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. — С. 83. — 440 с. URL:

З 30-х рр. XV ст. євреї в Кам'янці продовжували перебувати підвладними замковій адміністрації і мешкали переважно у межах польської юрисдикції. З цього часу почали з'являтися й заборони польського короля та його представників на вільне помешкання євреїв у міських кварталах. На жаль, причина цього явища залишається недостатньо вивченою. Так, В. Антонович говорив про їхню торговельну і ремісничу діяльність як несприйнятливую для міщан, оскільки «захоплюють всю торгівлю і промисли в свої руки і повністю витісняють християн з ринків»²⁷. В. Геринович зауважував, що заборона євреям мешкати у Кам'янці зумовлювалася начебто їхньою «ненадійністю» для міста-твердині, бо вони могли видати військові таємниці ворогові²⁸. На думку І. Каманіна, євреї «витісняли міщан з міста, відмовлялися від виконання міських повинностей, котрі лягали на плечі християн»²⁹. Не виключено, що не завжди санкціонована владою торговельна та реміснича діяльність євреїв перешкоджала зростанню старостинських прибутків, адже у XV-XVII ст. місто знаходилося переважно в заставі у старост, котрі за свої посади платили чималі суми грошей і намагалися якнайшвидше повернути старі витрати та отримати нові прибутки.

Кам'янець-Подільський гебрей, 1889 р.

Найбільш давнє розпорядження про заборону їхнього проживання у Кам'янці представника короля у замку – кам'янецького старости Павла Цемержинського – припадає на 1447 р. Саме тоді через возного від польського магістрату оголошувалася старостинська інформація про те, що жоден єврей «w piątek po świętej Agnieszce» не має права проживати в межах міста більше трьох днів, інакше кожен із них буде ув'язнений. Крім того, міщани, котрі надаватимуть їм притулок у своїх садибах, штрафуватимуться на 14 гривень³⁰. Розпорядження старости стосувалося не лише місцевих, але й приїжджих єврейських купців, яким дозволялося протягом встановленого терміну перебувати у місті й звертатися до

війтівського суду. Прикладом цього слугує запис у вірменській магістратській

https://shron1.chtyvo.org.ua/Kapral_Myron/Natsionalni_hromady_Lvova_XVIXVIII_st_sotsialno-pravovi_vzaiemyny.pdf

²⁷ АЮЗР (Архив Юго-западной России). - Ч. V. - Т. I. - С. 87.

²⁸ Геринович В. Євреї в Кам'янці /В. Геринович// Записки Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти. - Т. 2. - Кам'янець на Поділлі: друкарня ім. Леніна, 1927. - С. 42.

²⁹ Каманин И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765-1791 гг.) / И. Каманин // АЮЗР. - 4.V. - Т. II. - Вып. 1. - К., 1890. - С.43

³⁰ Przedziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów. — Wilno, 1841. — Т. 1. S. 164. URL: <https://polona.pl/preview/a3b7129d-9c9c-4336-ba4b-750c803c71a0>

книзі від 20 жовтня 1559 р.: «Перед війтом Юрко і Кіркором Задиком постав єврей Барух з Адріанополя і показав розписку покійного Кіркора Бенеш-оглу на 5000 саг, які той винен йому і сказав, що це відомо Хачко Чапличу і Вартересу, сину його брата, котрий є поручителем. І прийшов Вартерес і заявив перед суддями, що «Я поручитель». І коли [Барух] показував розписку, тоді там був ктитор Кіркор»³¹.

Заборона євреям мешкати в місті зумовила той факт, що вони досить активно почали розселятися у селах Кам'янецького повіту, в радіусі не менше трьох миль від нього, тобто у його сільськогосподарській окрузі. Причому, займалися в них переважно торговельною та ремісничою діяльністю. Перша із них проявлялася у перекупці тварин, птиці, сільськогосподарської продукції, ремісничих виробів і т.д. та їх перепродажі у Кам'янці. Цей процес досить негативно був сприйнятий шляхтою та кам'янецьким купецтвом (особливо вірменським). З приводу даного явища вони із протестаціями неодноразово зверталися до польського короля, домагаючись припинення свавілля єврейських перекупників. Зауважимо, що король позитивно зреагував на клопотання подільської шляхти та кам'янецьких міщан у 1518 р. З цього приводу до міста була направлена королівська комісія, що своїм розпорядженням заборонила євреям скуповувати всяку живність у кам'янецькій окрузі. Цю ухвалу підтвердив своїм указом польський король Сигизмунд I у 1543 р.³² Звичайно, з нею євреї не погоджувалися і неодноразово направляли до монарха та польського магістрату міста свої депутації. Врешті-врешт вони добилися того, що 15 травня 1589 р. райці і заможне міське поспільство польської громади прийняли їх до числа кам'янецьких мешканців. Євреї підпорядкувалися польській юрисдикції і могли поселятися в межах її кварталів. Рішення магістрату у тому ж році схвалив король Сигизмунд III³³.

Писемні джерела засвідчують, що більша частина євреїв як до 1589 р., так і після нього, продовжувала займатися торгівлею, ремеслами, орендами тощо. Зокрема, з 1502 по 1520 рр. орендарем кам'янецької митної комори був єврей Марек, «*mytnik kamieniecki*»³⁴. Люстрація 1535 р. констатує наявність серед міських ремісників Яна Найтгарта, Миколи Коваля, Дениса Вірменина, Яна Валігори, Стефана Кота та ін., єврея «Юхна Церуса»³⁵. Збереглися свідчення і про єврейського ремісника Кумпеля за 1563 р. Саме тоді до вірменського суду «з'явилася Райна, дочка Хачко, і заявила на Кумпеля про те, що він винен мені 1 пояс, який я дала йому виготовити 1 ще 6 угорських флоренів грошима. Я, війт, сказав Кумпелю, щоб він повернув у моїй присутності. Він сказав Райне, що до

³¹ Документи на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины). Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий Т.И. Грунина (Под редакцией Э.В. Севортяна. – М.: Наука, 1967. – С. 242 .

³² 9 Kiryk E Z dziejów... - S. 105; Геринович В. Євреї в Кам'янці / В. Геринович // Краєзнавство. - Харків, 1929. - № 3-10. - С. 46.

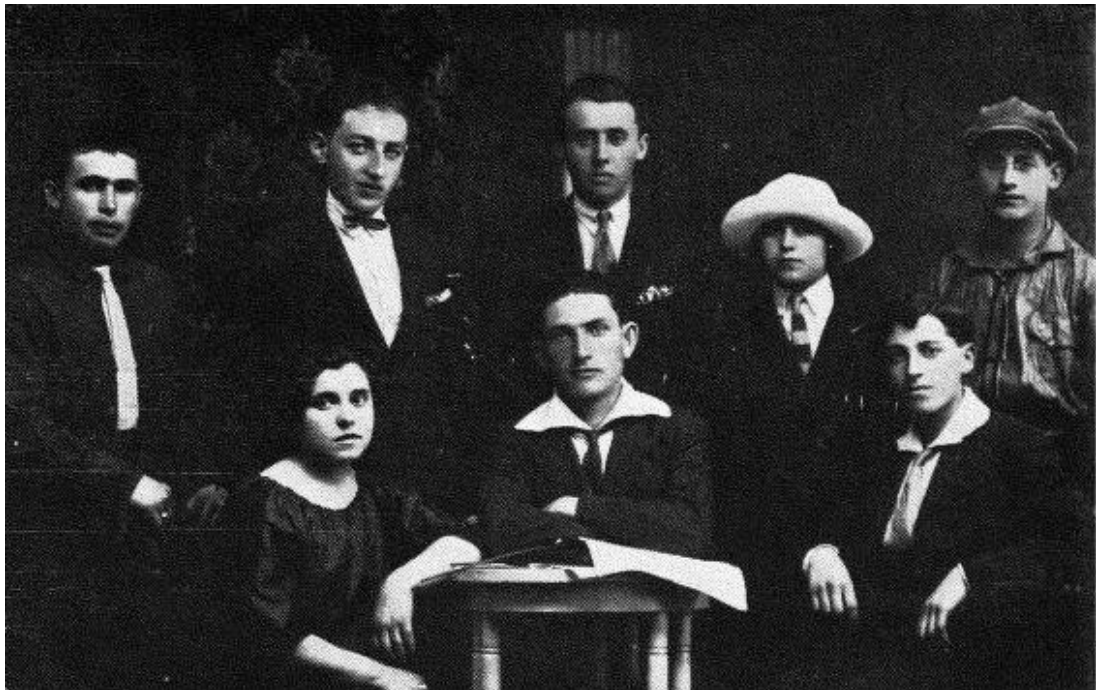
³³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej : z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. T. 10, - № 2416. – S. 156. URL: <https://polona.pl/item-view/da8d12f1-cd51-418c-a207-8deae8d4ed70?page=85>

³⁴ Bialkowski L. Przyczynki do dziejów Kamieńca i Podola w wieku XVI–XVII. Ze wschodu i zachodu. T. 1. Lublin, 1929. - С. 17.

³⁵ Kiryk F. Z dziejów... - S. 107.

четверга зробити пояс і поверне Райне, а 2 угорських флорини віддав і просив дозволу 4 флорини повернути через тиждень після св. Петра. Райне просила у Кумпеля поручителя»³⁶.

Окрім торгівлі та ремесел, багаті євреї часто були орендарями митних комор, млинів, брали на відкуп податки з різних напоїв, займалися лихварством і т.д. І це, очевидно, не випадково, оскільки такі види діяльності приносили значні прибутки. Так, у 1658 р. вартість оренди лише з броварень і митних зборів у Кам'янці становила 19 тис. злотих. Писемні джерела зафіксували, що у 1660 р. в місті такими орендарями стали 4 підприємливі євреї³⁷. Крім того, їм іноді вдавалося отримувати й окремі привілеї. Так, 1661 р. польський король для кам'янецьких євреїв встановив, окрім суботи, ще один день для торгів - вівторок. Їм дозволялося також торгувати в місті різними товарами та шинкувати³⁸ 445. Люстрація Кам'янецького староства 1565 р. зафіксувала факт користування окремими з них міськими городами³⁹.

Члени Хе-Халуц з Кам'янця-Подільського. 1922 р.⁴⁰

³⁶ З Документи на половецком языке... - С.307-308.

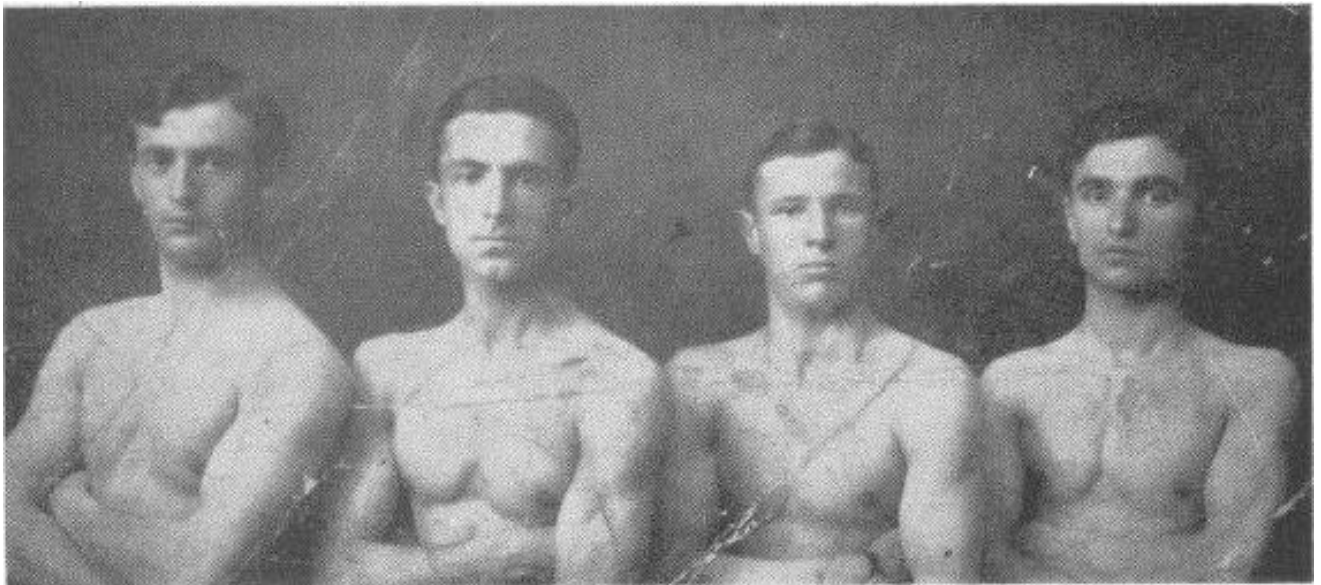
³⁷ Трубочанінов С. В. Соціально-економічний розвиток Поділля в 50–60-х роках XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 8 (10). – С.213.

³⁸ Там само.

³⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. – Киев: типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. Ч. 7. Т. 2: Акты заселений Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). - 1890. – С. 169. – 859 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000824

⁴⁰ Blatman Leon S Kamenetz-Podolsk : a memorial to a Jewish community annihilated by the Nazis in 1941. New York, U.S.A. – 1966. – S 15. – 142 s.

Взаємовідносини єврейського населення міста з представниками інших національностей були, в основному, лояльними, хоча не завжди дружелюбними. Відомо, що на основі скарг міщан, у 1594 р. Сигизмунд III Ваза під загрозою усіх дозволених законодавством покарань заборонив євреям мешкати у Кам'янці та поза ним і займатися торгівлею, а приїжджим єврейським купцям не дозволялося перебувати у місті більше трьох днів⁴¹. Правда, ця заборона носила переважно формальний характер, бо євреї і в наступні десятиліття продовжували проживати в місті. Цьому сприяли й політичні обставини, в яких перебувало місто у XVII-XVIII ст. Під час народних повстань на Поділлі в ті часи та в роки Національної революції польська адміністрація міста для єврейського населення виступала як покровителька, офіційно надавала їм притулок як за міськими мурами, так і у передмістях⁴². Такі вчинки польських патрициїв викликали велике незадоволення в усіх мешканців міських громад, котрі звернулися до короля з протестацією на польський магістрат. На основі відповідної петиції король у 1654 р. видав чергове розпорядження про заборону євреям мешкати в кам'янці. Звичайно, цей указ також залишався не виконаним, бо після нього аналогічні рескрипти оприлюднювалися монархами і в 1659,1663,1665,1670⁴³ та у наступні роки, а євреї, як і раніше, продовжували мешкати в місті.

Група членів «Єврейського спортивного клубу Макабі» в Кам'янець-Подільському. 1919 р.⁴³ с. 132

Відомо, що 1662 р., у Кам'янці поголовний податок сплатили 261 єврей⁴⁴. Не поспішали залишати місто євреї і в 1665 та в наступні роки. Так, у 1665 р. вийшов новий декрет королівської комісії, котра зясовувала причини занепаду міста. Виявилося, що до такого стану причетні і євреї, яким наказувалося «Z

⁴¹ Marczyński Wawrzyniec Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii Podolskiej. T. 1 Wilno : [s.n.], 1820 ([Wilno] : J. Zawadzki). - S. 175. URL: <https://polona.pl/item-view/7693478a-9fbc-4023-b9a7-3c060988422c?page=194>

⁴² Сецинский Е. Город Каменец-Подольский...- С. 219.

⁴³ Blatman Leon S Kamenetz-Podolsk : a memorial to a Jewish community annihilated by the Nazis in 1941. New York, U.S.A. - 1966. - S 132. - 142 s.

⁴⁴ Dariusz Kołodziejczyk. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672-1699. Warszawa: Oficyna wydawnicza POLCZEK Polskiego Czerwonego Krzyża, 1994. - S. 145.

Kamieńca ustąpić, i za miastem nie dłużej jak niedziel dwanaście dla sprzedania domów swoich bawić»⁴⁵.

У 1857 році в Кам'янці-Подільському повіті було зареєстровано 67 євреїв-купців 1 і 2 гільдій, і 933 - 3 гільдії. Купців християн було, відповідно, 0 та 10.

1897 року євреї становили 40% від загальної чисельності населення Кам'янця-Подільського. За переписом 1910 року, у місті проживало 22 279 євреїв. Діяли 33 синагоги та численні громадські організації.

Під час громадянської війни єврейське населення міста часто страждало від погромів, які влаштовували різні сторони.

Після встановлення радянської влади більшість заможних євреїв перебралися до сусідньої Польщі. Спочатку єврейські громадські заклади ще продовжували працювати, діяли сіоністські організації; невдовзі більшість синагог було закрито, з мікви зробили громадську лазню. Чисельність єврейського населення сильно зменшилася, але потім дещо зросла за рахунок притоку із сусідніх штетлів, а пізніше – біженців із окупованої нацистами Польщі. У 1939 р. у Кам'янці-Подільському проживало 13 796 євреїв – 38% від загальної кількості населення міста.

Синагога⁴⁶

Перша згадка про існування синагоги в межах Кам'янця міститься в оповіданні Йосипа Ролле "Спогади шляхетних делегатів, відряджених на сейм 1789 р.", що розповідають про загальний стан міста XVIII ст. Автор пише, що по захопленню Кам'янця турками євреї не лише оселилися в місті, а навіть побудували "нашвидкуруч" синагогу по вул. Різницький⁴⁷.

Майже всі автори пишуть про існування в Кам'янці у 1750 р. синагоги, яка мала бути зруйнована за наказом польського короля Августа III⁴⁸. І хоча жоден з них не наводить відомостей про її місце розташування, безперечно, що ця будівля була розташована в межах міста. Про існування в другій половині XVIII ст. синагоги на Карвасарах дізнаємося з мемуарів майора Пташинського, опублікованих в "Подільських єпархіальних відомостях". Саме в цій синагозі єврейська громада Кам'янця присягала на вірність російській імператриці Катерині II⁴⁹.

На нашу думку, вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. кількість синагогальних будівель у Кам'янці-Подільському була більшою, ніж за офіційними відомостями.

У 1882 р. за статистичними даними Н. А. Островерхова, наведеними в книзі "Каменец-Подольский. История и экономика города", в місті було 2 синагоги і

⁴⁵ Przewdziecki A. Op.cit. - S.

⁴⁶ НІАЗ » Дослідження НІАЗ "Кам'янець" Єврейська ділянка Старого міста Кам'янця-Подільського

⁴⁷ Штетл. Літературно-публіцистичний збірник. - Хмельницький, 2003. - Вип.3. - С.36.

⁴⁸ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание : с 4-мя фототипиями и 20-ю гравюрами и цинкографиями / священник Е. Сецинский ; Каменец. город. упр. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1895. – VIII, 247, [1] с., 5 табл., 24 рис. с пояснениями к ним. – С.220. URL: https://books.google.com.ua/books?id=_2tBAAAAYAAJ&pg=PA211&hl=uk&source=gbbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false

⁴⁹ Подольская старина (Выдержки из журнала майора Пташинского) // Подольские епархиальные ведомости, - К» 37:

21 молитовний будинок⁵⁰. В 1884 р. кількість молитовних будинків збільшилась до 24, синагог залишалось 2-ох. На початку XX ст. у місті була зареєстрована 31 єврейська релігійна громада.

Наведені статистичні дані не містять відомостей про архітектурний вигляд будівель, майже відсутні відомості про час їх побудови та місце розташування. Обмежена інформація про кам'янецькі синагогальні будівлі, а також подальша руйнація їх через атеїстичну політику в 20-х - 30-х роках XX ст., та підчас війни 1941-1945 рр. призвели до того, що наші уявлення про матеріальну культуру єврейської громади Кам'янця-Подільського мають здебільшого фрагментарний характер, а подекуди призводять до помилкових висновків щодо того, що в місті не існувало значних архітектурних комплексів, які б належали єврейській громаді⁵¹.

Синагога кравців біля Турецької вежі у Кам'янці-Подільському. 1910 р.

Водночас виявлені архівні матеріали і серед них іконографічні джерела дозволяють говорити про існування своєрідного осередку релігійного життя єврейської громади безпосередньо в центрі Старого міста. Ділянка розташовувалась на східний бік від Польського Ринку біля Гончарної башти. На планах другої половини XVIII ст. місцевість біля Гончарної башти показана незабудованою і була складовою частиною південно-західного оборонного комплексу, що проходив вздовж скелястої кромки і складався з укріплених валів, башт і батарей⁵². Можливо, отримавши від міста право на забудову цієї ділянки,

⁵⁰ Островерхов Н.А. Каменец-Подольский, История и экономика города. - К., 1882. - С.13.

⁵¹ Качковський О. Про діяльність єврейських релігійних громад в Кам'янці-Подільському у XIX - 20-х роках XX ст. II Міжнаціональні відносини в контексті українського державиотворення історія та сучасність. - Кам'янець-Подільський, 2001. -С.125.

⁵² Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski.Szkic historyczny.-Kijow - Warszawa. 1915. - С.91. URL: <https://drive.google.com/file/d/1IjIpMPu-UOWpBRhC90zQoLCsgmCwktSa/view>

єврейська громада зобов'язана була опікуватися укріпленнями і мала певні зобов'язання щодо оборони в разі небезпеки⁵³.

Центральне місце на цій так званій "Кам'янецькій Іерусалимці" займала велика стара синагога, біля якої сформувався своєрідний релігійний центр. Поруч знаходилась молитовна школа юнаків-гробарів, притулок, а далі біля Гончарної башти школа ремісників. До теперішнього часу з усіх цих споруд збереглася у перебудова-ному вигляді школа ремісників. На початку XX ст.

Корона Тори з Великої синагоги Кам'янця

називалася велика реміснича синагога. Побудована в другій половині XIX ст., уперше позначена на плані Кам'янця-Подільського 1872 р.⁵⁴ Таким чином, датування ремісничої синагоги XVIII ст. в деяких виданнях є помилковим⁵⁵. Синагога була побудована в еклектичному стилі поширеному наприкінці XIX ст. В її архітектурі знайшли поєднання елементи ренесансу і бароко.

Виявлені останнім часом іконографічні джерела характеризують велику стару синагогу як монументальну будівлю в стилі бароко. Вперше синагога позначена на плані Кам'янця-Подільського 1808 р. Матеріали К-ПМДА підтверджують її будівництво в другій половині XVIII ст.⁵⁶ В документах 1884 р. будівля описується як кам'яна, "ветха", в якій може уміститися 300 душ. У

1886 р. над синагогою був надбудований третій поверх, а також відремонтований гонтовий дах⁵⁷. В ході ремонтних робіт був втрачений аттик, характерний елемент кам'яних синагог Поділля.

Ймовірно, що одночасно з будівництвом великої синагоги в каньйоні річки Смотрич була побудована міква. В архітектурі обох будівель багато подібних елементів форма віконних та дверних отворів, завершення даху. На жаль, схематичність виявлених креслень не дає змоги зробити більш ґрунтовний аналіз, але безперервно можна говорити про своєрідний ансамбль з єврейських споруд, що існував в цій частині міста.

Із західного боку біля великої старої синагоги знаходилась молитовна школа юнаків-гробарів. За описами другої половини XIX ст. це була одноповерхова кам'яна будівля з дерев'яним мезоніном. Архаїчність архітектури та зафіксований у протоколах губернського правління кінця XIX ст. аварійний стан будівлі дає можливість зробити припущення, що вона була найдавнішою

⁵³ Хонигсман Я. С. Евреи Украины (краткий очерк истории). - Часть 1 - К., 1992. — С.31.

⁵⁴ Ківільш Г., Осетрова Г. Єврейські пам'ятки Поділля // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті. Збірник наукових праць. -К., 2002. - С.320.

⁵⁵ Пلامеницька О., Данілов І. Кам'янець-Подільський - фортеця на острові. Путівник. - Львів, 2003.

⁵⁶ КПМДА. Ф.Р.335. - Оп. 1. - Спр.564. - Арк.77.

⁵⁷ КПМДА. Ф.Р.335. - Оп. 1. - Спр.564. - Арк.413.

синагогою, спорудженою в межах міста після 1672 року. Можливо, одночасно з синагогою було побудовано і притулок, що знаходиться над скелею з східного боку.

На північ від великої старої синагоги знаходилася значних розмірів будівля Сандегурської синагоги. В другій половині XIX ст. була відома як синагога Сандегурська по заповіту Гологорського. В цій школі могло розміститися 500 чол. У 1924 р. синагога Сандегурського мала адресу – вул. Довга, 39. Це була двоповерхова кам'яна будівля на високому цоколі⁵⁸. Біля синагоги Сандегурської знаходилась синагога Зіньківська. Це шість синагогальних будівель, розташованих по вул. Довгій в південний бік від великої синагоги⁵⁹. Характерною особливістю їх побудови був вхід до садиб з боку скелястого берега річки, де на місті тогочасних укріплень проходила пішохідна доріжка, що отримала назву Єврейського бульвару.

На Польському Ринку в приватних будинках також знаходились молитовні школи, що були власністю єврейської громади міста⁶⁰.

Стара синагога, 2020 р.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. єврейська громада Кам'янця зуміла утвердитися в місті, отримати у власність житлові будинки та іншу нерухомість, але й заснувати значний релігійний центр.

⁵⁸ КПМДА. Ф. 227. - Оп. 1. - Т. 1. -Спр. 11488. - Арк.315.

⁵⁹ Діло на домоволодіння № 39, по вул. Довгій. Сандигурська синагога. -Фонди НІАЗу Кам'янець. - Інв.№ 46. - Арк.7.

⁶⁰ КПМДА. Ф.249. - Оп.1. - Спр.781. - Арк. не вказаний.

Одночасно розширювались єврейські ділянки в інших, історично сформованих частинах міста: на Польських і Руських фільварках.

На початку ХХ ст. молитовні школи, синагоги й інші громадські єврейські заклади почали будуватися на території Нового плану. Цей невеликий період до початку Першої світової війни був своєрідним апогеєм в житті єврейської громади міста.

Починаючи з 20-х років ХХ ст. влада вела послідовну атеїстичну політику, одним з головних напрямів якої було не лише закриття молитовних будинків і синагог, а пряме знищення їх як пам'яток матеріальної культури⁶¹. Лише будівля великої ремісничої синагоги залишилася сьогодні на території Старого міста, що належала єврейській громаді Кам'янця.

Це красива споруда, що однією стороною грізно нависає над каньйоном і демонструє всі свої 4 поверхи, а іншою – впирається у вимощену бруківкою вулицю і має вигляд милого старовинного 2-поверхового будинку. Дах у вигляді мурованих зубців додає величі і робить її подібною до фортеці.

На превеликий жаль, Стара синагога не виконує своїх прямих функцій – не є домом молитви. Вона живе, але зовсім іншим життям. Тепер вона сповнена музикою, ароматами їжі та кави й енергетикою відвідувачів, адже зараз у її приміщеннях відкрито ресторан.

Голокост⁶²

Згідно з переписом населення 1939 року, у місті проживало 13 796 євреїв (трохи більше 38 відсотків від загальної чисельності населення). У селах Кам'янець-Подільського району проживало ще 1255 євреїв. Після вторгнення Німеччини до Радянського Союзу 22 червня 1941 року невелику кількість єврейських чоловіків було призвано до Червоної Армії. Деяким євреям вдалося евакуюватися на схід, але на початку німецької окупації в Кам'янець-Подільському залишилося понад 12 000 євреїв.

Підрозділи VIII угорського армійського корпусу окупували місто 10 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова комендатура. Спочатку це була польова комендатура 183 під командуванням унтерлейтенанта Йозефа Майлера. Військова адміністрація створила в місті місцеву владу, якою керував чоловік на ім'я Кібець. Крім того, було створено допоміжні поліцейські сили, набрані з місцевих жителів неєврейського походження.

У вересні 1941 року влада перейшла до німецької цивільної адміністрації. Кам'янець-Подільський став адміністративним центром гебітету Кам'янець-Подільськ. З вересня 1941 року до серпня 1942 року гебітскомісаром був Рейндль. Його наступником став Розенгауер. З листопада 1941 року по червень

⁶¹ Нестеренко В. Єврейські релігійні громади на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення та сучасність. - Кам'янець-Подільський, 2001. - С. 117.

⁶² Хоптяр А. Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.) / А. Хоптяр // Український історичний журнал. - 2020. - Число 3. - С. 90.; KAMENETS-PODOLSKI Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1374-1376.

1943 року лейтенант Альберт Райх обіймав посаду гебітсфюрера жандармерії. Було створено низку регіональних постів жандармерії, зокрема один у Кам'янець-Подільському, які підпорядковувалися гебітсфюреру жандармерії. З кінця квітня 1942 року до липня 1943 року жандарм Фріц Якоб був начальником жандармського поста в місті.⁶³ Німецька жандармерія також взяла на себе відповідальність за місцеву українську поліцію, яку було перейменовано на Шуцманшафт.

Зондеркоманда 10b (підпорядкована айнзацгрупі D) була розміщена в місті з кінця липня до середини серпня 1941 року. Її командиром був оберштурмфюрер СС Зігфрід Шухарт. Серед її завдань було запобігання масовій депортації євреїв з території, окупованої румунськими військами, на територію, окуповану Німеччиною⁶⁴.

Євреїв ведуть вулицями Кам'янця-Подільського до місця масових вбивств за містом, 27 серпня 1941 року.⁶⁵

У травні 1942 року в Кам'янці-Подільському було створено форпост поліції безпеки (Sipo), який служив під командуванням коменданта Sipo und SD (KdS) доктора Пютца в Генеральному комісаріаті Волинь та Поділля, що базувався в Рівному. Гауптшарфюрер СС Андреас Фермер керував Sipo-Aussendienststelle

⁶³ BA-BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSNO 2432 (колекції BDC, різні файли), Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, ред. начальника поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року; BA-L (Філія Федерального архіву BA-L у Людвігсбурзі Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), ZStL (Центральне управління державних юстиційних адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L), 4 AR-Z 223/59 (Замостський державний архів). (Заклучний звіт, 7 квітня 1960 року); ДАРФ, 7021-64-799.

⁶⁴ Andrej Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941– 1943* (Hamburg: Hamburger Edition, 2003), p. 202.

⁶⁵ Gyula Spitz, член угорської (єврейської) трудової служби, таємно зробив цю фотографію. Світлина надана Іваном Шведом (United States Holocaust Memorial Museum, WS #28216).

(SIPO) у Кам'янці-Подільському до лютого 1943 року. У липні 1942 року до складу застави увійшов підрозділ української кримінальної поліції; його очолював чоловік на ім'я Гладун. Sipo-Aussendienststelle відіграла провідну роль у масових розстрілах євреїв у гебіті Кам'янець-Подільськ влітку та восени 1942 року, а також у сусідніх гебітах, таких як Дунаєві та Барі.

У липні та серпні 1941 року окупаційні війська запровадили в місті низку антиєврейських заходів. Колишній співробітник української поліції згадує масштабну антиєврейську пропагандистську кампанію, розпочату німцями, яка зображувала євреїв як військових спекулянтів⁶⁶. Окупаційна влада створила Єврейську раду (юденрат), яка відповідала за збір продуктів харчування, меблів, цінностей, постільної білизни та інших предметів, яких вимагали німці. Іноді юденрат також мав постачати одяг та взуття неєврейським пов'язаним, які служили німцям.

Німецькі охоронці спостерігають за зібранням євреїв у Кам'янці-Подільському перед тим, як їх перевезти до місця страти за межами міста.⁶⁷

Євреї повинні були носити відмінні знаки: спочатку білі пов'язки із зіркою Давида, а згодом жовті зірки, нашиті спереду та ззаду на одязі. Ті, кого ловили без значка, мали сплатити штраф. Штрафи, як правило, стягувалися за найменше правопорушення, наприклад, за неналежне вітання з німцем. Найчастіше штраф супроводжувався жорстоким побиттям.

⁶⁶ USHMM (Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія), RG (Російський державний військовий архів)- 22.002М, reel 2 (ДАРФ, 7021- 64- 799, pp. 98– 116), звіт ЧГК по Кам'янець-Подільському.

⁶⁷URL:https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/6483-skyilki-rozstrylyali-yevreyiv-v-kamyancy-podylskomu.html#google_vignette

Наприкінці липня 1941 року до Кам'янця-Подільського почали прибувати євреї з Угорщини⁶⁸. Цих євреїв депортували з Угорщини після постанови Ради Міністрів про вивезення всіх осіб сумнівного громадянства. Депортованим євреям дозволялося взяти з собою лише валюту на суму 30 пенге (грошова одиниця Угорщини в період з 21 листопада 1925 по 1 серпня 1946), продукти на три дні та кілька особистих речей. Їх депортували до кордону у товарних вагонах, звідки перевозили через кордон. Протягом наступних двох тижнів понад 10 000 угорських депортованих прибули до району навколо Кам'янця-Подільського.⁶⁹

Тимчасово поселившись у Кам'янці-Подільському та інших навколишніх місцях, величезна кількість угорських депортованих дратувала німецьку владу. Вони неодноразово наполягали на поверненні євреїв та припиненні депортацій, оскільки вони становили загрозу для німецьких комунікацій. 9 серпня 1941 року військова комендатура розвісила по всьому місту оголошення, в яких наказувала всім євреям Кам'янця-Подільського протягом 24 годин переселитися до гетто, яке було створено в центрі міста, у Старому місті. Вони могли взяти з собою лише 20 кілограмів багажу. Неєвреїв примусово виселили, а територію огорожено. Ззовні гетто охороняла українська поліція, а всередині гетто порядок підтримували єврейські поліцейські сили з білими пов'язками.⁷⁰

Усі євреї були зареєстровані як єврейською громадою, так і місцевою українською адміністрацією. Євреям заборонялося залишати гетто без дозволу під страхом смерті, і таке ж покарання було встановлено для неєвреїв, які наважувалися відвідувати єврейські квартали, щоб торгувати з євреями. Євреям не дозволялося купувати продукти ні на ринку, ні у звичайних магазинах, тому голод став поширеним явищем, як і чорний ринок. Щодня німецька армія залучала євреїв, особливо жінок, до всіляких робіт поза гетто, і вони отримували їжу як плату за цю роботу. Свідки згадують серію погромів, під час яких в'язнів гетто били, катували, принижували, вішали або розстрілювали. Наприклад, відомого єврейського лікаря, доктора Голдентрестера, повісили на балконі власного будинку. Протягом кількох днів німці забороняли євреям забирати його тіло для поховання.

Наприкінці серпня 1941 року обергрупенфюрер СС Фрідріх Еккельн, старшина СС та поліцейфюрер (HSSPF) Russland Süd, організував масовий розстріл близько 23600 євреїв у Кам'янець-Подільському. Він прагнув завершити цю акцію до того, як регіон мав бути переданий німецькій цивільній адміністрації 1 вересня⁷¹. 25 серпня 1941 року більшості угорських євреїв у Кам'янець-Подільському гетто було наказано підготуватися до транспортування назад до Угорщини. Водночас місцевим (радянським) євреям було наказано сплатити «внесок» у розмірі 200000 рублів, «щоб викупити власні життя».

⁶⁸ RGVA (Російський державний військовий архів), 1275-3-667, звіт Польового командування (Feldkommandantur) 183, 31 липня 1941 року.

⁶⁹ N-Doc. (Нюрнберзький документ), PS (Paris- Storey (Nuremberg Document prefix) - 197, as cited in Hamburger Institut für Sozialforschung, ed., Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944 (Hamburg: Hamburger Edition, 2002), p. 132.

⁷⁰ ДАРФ, 7021-64-799, стор. 98–116; Розен та ін., Камінець-Подільськ та його околиці, с. 67.

⁷¹ N-Doc., NO (Нюрнберзького документа) -3154, Звіт про подію в СРСР № 80, від 11 вересня 1941 року, наводить цифру 23 600 жертв, як і BA-BL, NS 33/22, телеграф HSSPF Південної Росії, 30 серпня 1941 року; N-Doc, PS-197.

Угорським євреям було наказано зібратися наступного ранку на Центральній площі. Звідти їх відвезли до козацьких казарм біля залізничного вокзалу. 26 та 27 серпня німецька поліція розстріляла цих євреїв поблизу козацьких казарм, ймовірно, разом з іншими євреями з гетто. 28 серпня в гетто було зібрано близько 7000 місцевих євреїв з Кам'янця-Подільського. Їх пішки супроводжували до ям, підготовлених на околиці міста, а потім розстріляли⁷². Військово-штабне командування Єскельна (Stabskompanie) HSSPF Russland Süd відіграло активну участь у цих масових розстрілах, як і бійці 320-го поліцейського батальйону під командуванням поліцеймайора Далла, місцевої української поліції та, за деякими даними, бійців угорської армії.

Після масових страт наприкінці серпня 1941 року в живих залишилися лише частина єврейського населення міста, здебільшого ремісники та їхні сім'ї, яких було відібрано, хоча до них невдовзі приєдналися ще кілька сотень євреїв, які вийшли з укриттів на горищах та у підвалах. Інформація щодо розташування гетто у Кам'янці-Подільському з вересня 1941 року дещо суперечлива, але, схоже, первісне гетто у Старому місті було більш-менш розформоване. Євреї, що вижили, згадують гетто, розташовувалося в колишніх військових казармах строевого батальйону на околиці міста, а також у колишньому Інституті (пізніше Технологічний інститут), але вони розходяться в думках щодо того, яке з них було першим, і щодо дати переміщень.⁷³ Можливо, що обидва місця використовувалися для частини населення гетто, одночасно або послідовно. За словами іншого єврея, який вижив, і який описує, як його помістили в прибудову великої червоної будівлі, що знаходилася поруч з «Інститутом харчових технологій». Умови в гетто були дуже переповненими, і кожній сім'ї було призначено лише одне ліжко. Деяким неєвреям вдавалося контрабандою провозити їжу в гетто друзям та родичам (зі змішаних шлюбів), що свідчить про те, що безпека не була надто суворою. Євреї, які ще мали гроші, могли купити трохи їжі. Однак недоїдання та хвороби в поєднанні з важкою фізичною працею та жорстокістю означали, що щодня кілька тіл вивозили на конях з возом для поховання⁷⁴.

Гетто використовувалося як резерв робочої сили для різних завдань, включаючи відновлення мостів та ремонт доріг. Німці також створили в гетто майстерні для ремісників, таких як шевці, кравці та годинникарі. Весь прибуток від цих майстерень йшов до бюджету гебітскомісара. Протягом літа та початку осені 1942 року до Кам'янець-Подільського гетто було переселено ще сотні євреїв з навколишніх міст і сіл. З Чемерівців та Смотрича всіх євреїв вивезли до Кам'янця-Подільського, а після відбору кваліфікованих робітників та їхніх сімей решту 813 євреїв розстріляли 11 серпня⁷⁵. З інших міст, таких як Стара Ушиця, до Кам'янця-Подільського перевели лише ремісників та їхні сім'ї, тоді як решту

⁷² ДАРФ, 7021-64-799, с. 117–118.

⁷³ Свідчення Мойсея Шварцмана та Біни Теннеблат у Бориса Забарка, ред., «Тільки ми вижили»: Голокост в Україні — свідчення та документи (Віттенберг: Діттріх, 2004), с. 389–390, 403–405.

⁷⁴ YIU, Témoign no. 661.

⁷⁵ IPN, GKSZpNP (Інститут національної пам'яті, Варшава) Zbiór zespołów szcztakowych jednostek SS i policji, sygn. 77, арк.5, 6, звіт польової контори Сіпо Кам'янець-Подільськ, 13 серпня 1942 р.

євреїв розстріляли поблизу їхніх домівок⁷⁶. За словами одного з тих, хто вижив і провів у гетто кілька місяців, після того, як їх привезли з Чемерівців, у гетто люди їли лише зерно та гниючу конину, і поступово вони перетворювалися на скелети⁷⁷.

Деякі єврейські ремісники працювали на СД. Коли командир KdS у Рівному, доктор Пютц, дізнався про це у серпні 1942 року, він наказав розстріляти їх разом з їхніми родинами⁷⁸.

За словами колишнього українського поліцейського, наприкінці жовтня 1942 року в гетто перебувало до 4800 євреїв⁷⁹. 30 жовтня 1942 року німецькі сили безпеки провели ще одну велику акцію проти євреїв⁸⁰. Того дня загін Sipo-Aussendienststelle за допомогою німецької жандармерії та української поліції, як повідомляється, розстріляв понад 4000 євреїв. Масові могили були викопані та засипані радянськими військовополоненими. Близько 500 євреям вдалося втекти або сховатися в ніч перед акцією.⁸¹ Однак більшість цих євреїв були спіймані та розстріляні протягом наступних тижнів і місяців. Згідно з повоєнними слідчими джерелами, останніх кваліфікованих робітників з Кам'янець-Подільського гетто, включаючи близько 65 робітників фабрики з виробництва джему, було розстріляно навесні 1943 року.⁸²

Євреїв ведуть вулицями Кам'янця-Подільського до місця масових вбивств за містом, 27 серпня 1941 року.⁸³

⁷⁶ ДАРФ, 7021-64-799, стор. 98–116.

⁷⁷ Свідчення Семена Вайсблея в Забарка «Тільки ми «вижили», стор. 428.

⁷⁸ IPN, Zbiór zespołów szcztatkowych jednostek SS i policji, sygn. 77, p. 5, order of KdS Wolhynien und Podolien, August 18, 1942.

⁷⁹ ДАРФ, 7021- 64- 799, заява Залози, колишній ротмістр української поліції 25 травня 1944 року.

⁸⁰ Свідчення Біни Теннеблата в Борис Забарко, ред. Живими остались только мы: свидетельства и документы (Киев, 1999), стор. 415.

⁸¹ ДАРФ, 7021-64-799, С. 114–115, 226.

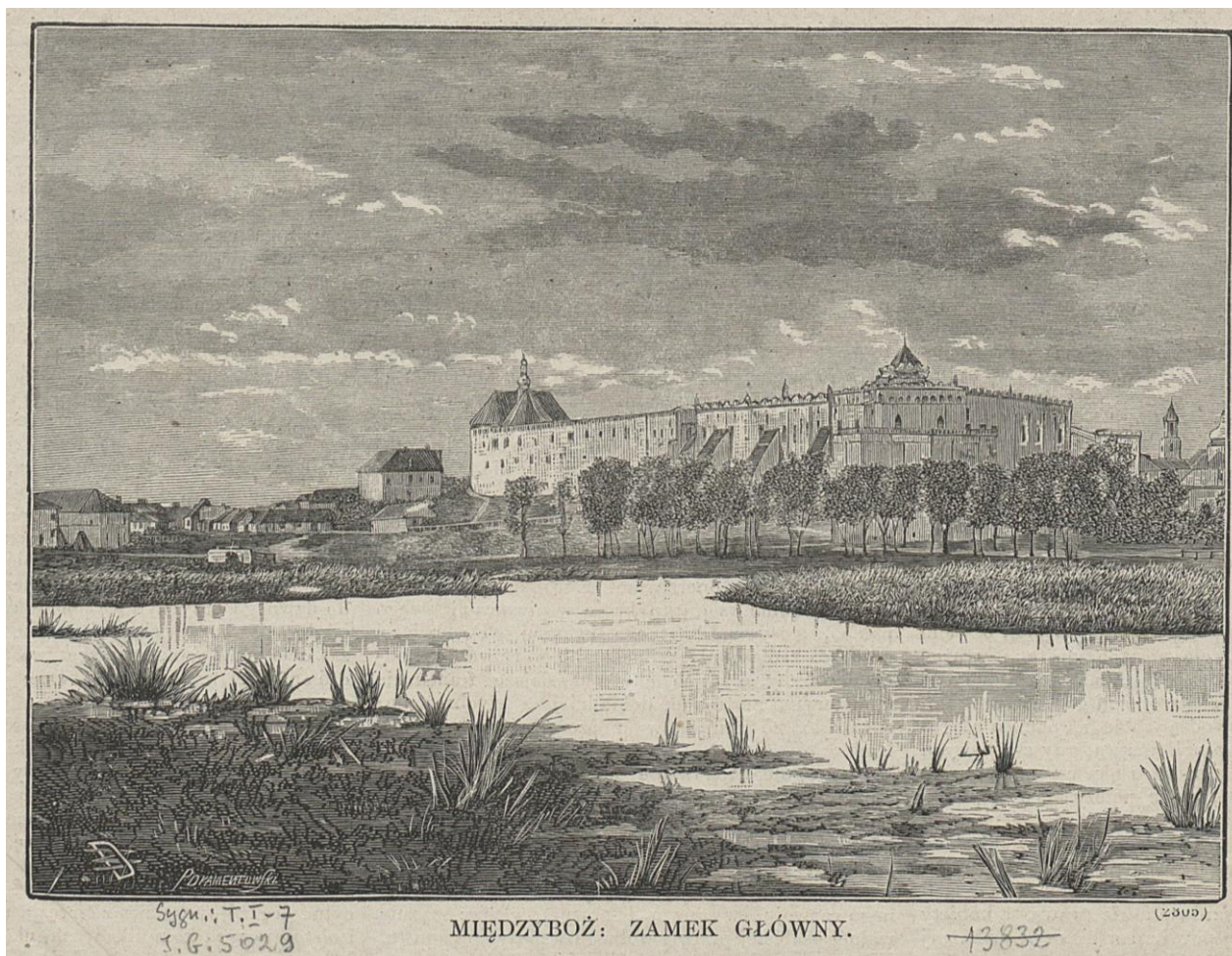
⁸² ВА- L, В 162/5073, pp. 640– 641.

⁸³ Gyula Spitz , член угорської (єврейської) трудової служби, таємно зробив цю фотографію. Світлина надана Іваном Шведом (United States Holocaust Memorial Museum, WS #28216).

**Братська могила євреїв розстріляних 1941 р.
у м. Кам'янець-Подільський. 1921 р.⁸⁴**

⁸⁴ URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki/>

Меджибіж, замок. 1871-1873 pp.⁸⁶

Меджибіж (колишнє Межибоже) — селище, центр Меджибізької селищної територіальної громади Хмельницького. Medzhibozh

У селищі розташований Меджибізький замок — друга за популярністю фортеця Хмельницької області, після Кам'янець-Подільської.

Перша письмова згадка про місто — в Іпатіївському літопису в 1146—1148, коли київський князь Ізяслав Мстиславич передав у власність Святославу Всеволодовичу 5 міст, серед них «*Межибоже*». Назва пішла від річок Бога й Божка, які з'єднуються неподалік міста.

Історик та географ Станіслав Сарницький писав: «Inter confluentem Buch et Bozek veluti Mesopotamia sedet Miedzyboz, ut etymon ipsum urbis indicat»⁸⁷ (лат.)

⁸⁵ Międzybóż // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1885. — Т. VI. — S. 365. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/365; О. В. Андрущук. Меджибіж // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К. Наукова думка, 2009. — Т. 6 : Ла — Мі. — С. 578.

⁸⁶ URL: <https://polona.pl/item-view/bfc21644-5a7c-4db7-99cc-05e86ec3c7aa?page=0>

⁸⁷ Sarnicki Stanisław Descriptio Veteris Et Novae Poloniae Cum Divisione Eiusdem Veteri Et Nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio iuxta revisionem Commissariorum Regionum Et Livoniae iuxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia. - War.: Rodecki, Aleksy. Kraków, 1585. URL: <https://dlibra.kdm.wcss.pl/dlibra/publication/10620/edition/9463/content?ref=L3B1YmxpY2F0aW9uLzE1MTIwMy9lZGl0aW9uLzEwOTEzOA>

(«Між злиттям Бога і Божка ніби Месопотамія Меджибіж місце посів, що про саму суть міста свідчить»).

Ратуша в Меджибожі в 1930-х роках.⁸⁸

У XIII столітті Меджибіж належав до Болохівської землі, мав дерев'яну фортецю з земляними валами (була знищена за часів боротьби Данила Романовича (Галицького) з монголо-татарами 1241 року). Через ту війну позносили було всі укріплення руських міст близько 1255 року. Після цього край потрапив під пряму оруду татар, залишався під нею майже 100 років.

Великий князь Литовський Ольгерд завоював Поділля 1362 року. Місто стало належати до Луцької землі, потім — до Великого князівства Литовського.

1444 року — Меджибіж долучено до Польщі, створено Меджибозьку округу.

Ослаблене козацьким повстанням, Поділля було захоплене Туреччиною в 1672 році. Меджибіж став частиною турецького еджалету Кам'янецького під назвою «Меджибуджі» та був центром санджаку.

У 1682 році Меджибіж був відвойований поляками на чолі з польським воєначальником Яном Собеським. Однак Польща не відновила повний контроль над цією територією до 1699 року, оскільки місто часто зазнавало набігів у постійних боях між поляками та турками.

Після того, як Меджибіж було відвойовано у турків, він пережив те, що багато хто вважає своїм золотим віком у 17-му та 18-му століттях. За часів правління родини Сенявських, а пізніше Чарторійських, місто процвітало. Меджибіж успішно захищався від кількох нападів гайдамаків. До середини 1700-х років Меджибіж був центром влади в Подільському воєводстві. Його населення становило майже 5000 осіб, з яких 2500 були євреями.

⁸⁸ URL: <https://jewua.org/medzhibozh/>

У 1792 році Меджибіж потрапив до рук Росії під час другого поділу Польщі. Родина Чарторийських продовжувала володіти містом, поки князь Адам Чарторийський не був змушений у 1831 році емігрувати. За часів правління Російської імперії центр влади Поділля перемістився з Меджибожа до Кам'янця-Подільського. Економіка Меджибожа погіршилася.

Велика синагога в Меджибожі (також синагога Сіркіса), 1935 р.⁸⁹

Єврейська громада⁹⁰

Євреї стали селитися в Меджибожі наприкінці XV – на початку XVI століття.

У 1509 р. король Сигізмунд I Старий призначив меджибозького єврея Лібермана збирачем королівських податків, звільнивши його від підсудності будь-якої влади, крім королівської. У цей час у Меджибожі утворилася єврейська громада, було створено єврейський цвинтар. Перша згадка про єврейську громаду відноситься до 1511 р., коли було видано королівську постанову, що надавала їй податкові пільги.

У 1566 р. король Сигізмунд II Август підтвердив привілеї євреїв, звільнивши їх від податків і мит. У 1570 р. євреям Меджибожа належало 70 будинків у центрі міста.

⁸⁹ URL: <https://jewua.org/medzhibozh/>

⁹⁰ Меджибож // Єврейська енциклопедія.; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 10. Ладенбург — Миддот (1911). – С. 740 URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911__ocr.pdf; MEDZHIBOZH Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. C. 1420-1421. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; History of Jewish Communities in Ukraine. URL: <https://jewua.org/category/khmelnyskyi-region/>; shtetl.history@gmail.com

У 16 ст. була збудована Велика синагога. На початку 17 ст. громада Меджибожа була однією з найбільших на Поділлі. Рабином та головою рабинського суду в місті був Йоель Сіркес (1561, Люблін – 1640, Краків), відомий як Бах (за абревіатурою його головної праці «Байт Хадаш» – «Новий Дім» – коментаря до «Шулхан Аруха»). Згодом його ім'ям було названо Велику синагогу. Будучи одним із перших керівників єшиви Меджибожа, він запровадив у ній вивчення каббали. Сам Сіркес згодом став головним рабином Кракова – однією з найбільших єврейських громад у світі.

У 1765 р. у Меджибожі було 2039 євреїв; основним їх заняттям була торгівля.

Родина останнього рабина Меджибожа Хаїма Біка у 1926 році.⁹¹

З другої половини XVIII ст. Меджибіж став найважливішим центром хасидизму, що зароджувався. У 1740-1760 рр. у Меджибожі заснував першу хасидську громаду Ісраель бен Елієзер Баал Шем Тов (БеШТ), що відображено у багатьох легендах і переказах. Першими хасидами в Меджибожі стали Зеєв Кіцес та Довід Пуркес. Наступником Баал Шем Това став його учень Дов-Бер із Межерича. Меджибож став резиденцією знаменитих цадиків, як Барух бен Іехієль з Меджибожа, онук Баал Шем Това (бадханом при його дворі був герой народних оповідань знаменитий гострослов Гершеле Острополер), а потім - Авраам Ієошуа Гешель з Апти. Після смерті Баал Шем Това у Меджибожі стався

⁹¹ URL: <https://jewua.org/medzhibozh/>

розкол громади на хасидів та їхніх супротивників. Перших очолив Моше-Хаїм-Ефроїм, онук Бешта, других – рабин міста Дов-Беріш Раппопорт.

Р. Авраам Ієошуа Гешель помер у 1825 році. Він заповідав, щоб на його могильному камені вирубали всього один титул: Огев Ісраель (Люблячий Ізраїль). Його рукописи були опубліковані його онуком під тією самою назвою Огев Ісраель. Ця книга набула широкої популярності.

У Меджибожі народився і провів дитячі роки засновник брацлавського спрямування в хасидизмі-раббі Нахман із Брацлава .

Після поділів Польщі Меджибож був містечком Подільської губернії у складі Росії з 1793 р.

У 1897 р. у Меджибожі мешкало 6040 євреїв (загальна килькість населення 8164 людина).

Основними професіями євреїв між XVIII та початком XX століть були торгівля та ремесла, включаючи кравецьке, шевське, залізне, теслярське, металообробне, ткацьке, складувне, ювелірне, палітурне, хлібобулочне. Серед євреїв Меджибожа були лікарі, аптекарі, перукарі, музиканти та візники. Громадські функції виконували рабин, скарбник, габай, меламед, шохет та банщик. У 1813 році рабином став Авром-Єгошуа Гешель з Опатова (1755-1825), в середині XIX століття цю посаду обійняв його онук Авром Єгошуа Гешель (1832-1887), а в 1881 році — Ісроель-Шалом-Йосеф Гешель (1853-1911).

У 1900 році була заснована єврейська лікарня, при якій діяла безкоштовна амбулаторія; працювало товариство "Езра хойлім".

Рабин Йоель бен Шмуель Яффе в синагозі. Меджибіж, 1930 р.

У 1902–12 рабином Меджибожа був Шауль-Іссахар Бик, у 1912–25 – його двоюрідний брат, останній рабин Меджибожа – Хаїм-Міхл Бик. Державним рабином в 1914 був Йосип Лейбович Шварцман.

У Меджибожі було дев'ять синагог. Євреям Меджибожа належали всі 3 готелі, обидві книгарні, всі 3 аптеки, всі 4 лісові склади, 21 мануфактурна, всі 19 бакалійних, всі 9 галантерейних лавок, обидві булочні, єдиний млин, пивоварний завод і т. д.

У 1900 році було засновано єврейську лікарню з безкоштовною клінікою, яка працювала за принципами «Езри Хойлема».

На початку XX ст. євреї Меджибожа брали активну участь у сіоністському русі.

У 1921 р. члени Ге-Халуца репатріювалися в Єрець-Ісраель. Скорочення чисельності єврейського населення відбувалося внаслідок подій революції, Першої світової та громадянської воєн.

У 1926 році в Меджибожі була організована єврейська селищна рада Меджибізького району Проскурівського округу. Головою був Мордко Мошкович Грінштейн. (згодом він брав участь у фінській війні 1940 р. і у

Великій Вітчизняній війні, зник безвісти під Ворошиловградом у 1942). За господарські успіхи він отримав особисту нагороду від М.І. Калініна.

Єврейський театр "Гезкульт" в Меджибожі. 1931 р.⁹²

У 1926 р. у Меджибожі проживало 4614 євреїв (58.2% від населення).

До середини 1920-х років функціонували десять синагог та молитовних будинків, шість хедерів. До кінця 1920-х років. більшість синагог було закрито, єврейські організації розпущені.

У 1922 була відкрита початкова школа з викладанням на їдиші, у 1929 – повна середня школа (закрита у 1938), при якій працювали оркестр, хор, драматична студія.

У 1930 році неподалік від Меджибожа було створено єврейський колгосп «Рівність». На фермі продовжували працювати неофіційні товариства «Бікур Хойле» та «Хевра Кадиша», яким по черзі керували Вергиніс, Деревицький, Цигельштейн, Грінштейн, Райденберг.

У 1939 р. у Меджибожі мешкало 2347 євреїв (51.64% населення).

Голокост

Німецька армія окупувала Меджибож 8 липня 1941 року. У перший день окупації німці змусили єврейських чоловіків насипати пісок в багнюку, другим наказали лягти обличчям вниз у багнюку, щоб офіцери могли пройти по їхніх спинах, як місток. Інших змушували співати, плазувати в траві та танцювати для фотографів⁹³. За кілька днів прийшли есесівці та утворили гетто в головній

⁹² URL: https://www.facebook.com/baruch.bavli/posts/9227045264035840?ref=embed_post

⁹³ Свідчення Моше Айнхорна з журналу «Радянська Геймландія» (їдиш-періодичне видання) за 1981 рік, опублікованого в перекладі у Девід Алан Чапін, Бен Вайнсток «Дорога з Летичева: історія та культура забутої єврейської громади у Східній Європі, Т. 2. - Universe, Lincoln, NE, 2000. – С. 683–696.

частині міста. Євреїв зігнали на одну з найгірших вулиць міста — Батню — по 15-20 людей втиснули в кожную кімнату кількох невеликих будинків. Під час переселення також відбулося значне розграбування єврейського майна, оскільки гестапо дозволило завершити переселення лише короткий час. Все, що залишилося, було втрачено. Гетто було оточене колючим дротом і охоронялося українською поліцією. Тих, хто підходив занадто близько до паркану, суворо карали. Німецьким капітаном, який командував, був Віллі Кепке. Головного українського місцевого поліцейського звали Павловський. Іншого місцевого поліцейського звали Блонський.

Старостою гетто був Мойше Вінер⁹⁴. Робота мешканців гетто полягала в розчищенні снігу взимку. Навесні 1942 року робочі були залучені до перевезення каміння (у кар'єрі за 14 кілометрів від міста) та будівництва доріг⁹⁵. Робітникам кар'єру доводилося не лише ходити туди й назад пішки, а й зазнавати жахливих побоїв. 14 квітня 1942 року 200 чоловіків було переведено з гетто на роботу на фронт як раби. Те, що залишилося від єврейського майна, було поглинуто внесками, податками, хабарями та пограбуванням. Продуктові пайки зменшилися і становили в середньому 100 грамів хліба на день. Деякі євреї залишали гетто, щоб жебракувати або обмінювати решту продуктів на їжу. До 1942 року єврейські мешканці гетто почали помирати від голоду.

21 вересня 1942 року⁹⁶ понад 1000 людей було розстріляно у братській могилі поблизу Русанівців, на західній околиці Меджибожа, біля яру, що веде до річки Південний Буг. До 2 листопада 1942 року гетто було повністю ліквідовано.

Згідно зі звітами Надзвичайної державної комісії СРСР (ЧДК), німці та їхні колабораціоністи вбили загалом від 2558 до 2588 людей у трьох ямах на місці масових вбивств⁹⁷.

Українського поліцейського на ім'я Блонський було заарештовано в Меджибожі та засуджено радянською владою до 25 років ув'язнення⁹⁸.

У 1967 році на місці масового розстрілу євреїв Меджибожа було встановлено меморіал.

У 1969 році районний центр переїхав до Летичева, і більшість єврейських сімей покинули Меджибож. У 1981 році в Меджибожі проживало лише три єврейські родини.

«Радянська Геймландія» (їдиш רעאליאנטישע גיימלאנד — «Радянська Батьківщина») — літературний журнал мовою їдиш, який видавав поет і суперечлива постать (за його участь в радянській офіційній «антисіоністській» кампанії) Арон Вергеліс у Москві як двомісячник з 1961 по 1965 рік, потім як щомісячник до 1991 року.

⁹⁴ Свідчення Моше Айнхорна

⁹⁵ І. Голанд та В. Димшиц, «Звіт про поїздку до Старої Синяви та Пиляви: інтерв'ю з Бронєю Халфі 31 липня 1989 р.», у В. Димшиц, Історія євреїв в Україні та Білорусі, експедиції, пам'ятки, знахідки (Санкт-Петербург: Петербурзький єврейський університет, історія та етнографія, серія, випуск 2, 1994). Частково перекладено Чапіним та Вайнштоком у книзі «Дорога», с. 697–698. Примітка: Броня Зап Халфі була дуже хвора на момент інтерв'ю, і її думки дещо незв'язні. Кращим джерелом може бути Гершель Полянкер, «У Меджибожі», Радянський Геймланд, № 1 (1982): 148–158.

⁹⁶ Свідчення Моше Айнхорна

⁹⁷ УШММ, РГ-22.002М (ГАРФ), катушка 2, 7021-64-92, с. 2. Див. також ДАХО, фонд 363, справа 39, с. 78, «Про концентраційні табори та місця масових убивств радянських людей фашистами на території Хмельницької області під час фашистської окупації». Переклади стислих викладів англійською мовою доступні у Чапіна та Вайнстока, «Дорога», с. 746–750.

⁹⁸ Свідчення Голдберга

На головній вулиці досі можна побачити двоповерхові єврейські будинки. Вони потребують реставрації, але були свідками злетів і падінь великої єврейської історії Меджибожа. На вулиці Шевченка, 5 можна побачити двоповерхову будівлю, де жив останній рабин Меджибожа Хаїм Бік. Меджибожська музична школа зараз займає будівлю єврейської школи, збудованої єврейською громадою в 1922 році.

Інтерв'ю зі свідком

Костянтин В., 1935 року народження: «Протягом усього періоду їхнього ув'язнення в гетто, оточеному колючим дротом, євреї залишалися дуже згуртованими. Вночі молоді чоловіки ходили до сусідніх сіл і шукали їжу для дітей. Вдень вони поверталися до гетто. Я тоді жив недалеко від Меджибожа. [Одного дня] дванадцять чоловіків, приблизно двадцяти шести років, прийшли до мого саду. Вони запитали мене, чи є де сховатися. Я запитав їх, чому? Чому вони не залишилися в одному з сіл?» Вони відповіли, що хочуть померти зі своїми сім'ями. Чоловіки [які вийшли з гетто вночі] залишалися зі своїми сім'ями, дітьми, родичами до останньої хвилини. Вони вірили, що настав Судний день, хоча це був міф. Деякі з них могли втекти та розійтися по [сусідніх] селах. У Меджибожі є жінка, яка під час війни переховувала єврея. Вона живе недалеко звідси. Тож, були євреї, які переховувалися. Також є дехто [хто переховувався] в сусідніх селах. Ця історія не забута». (Свідок № 615U, опитаний у Меджибожі 27 травня 2008 року)⁹⁹.

Радянські архіви

«З 21 серпня 1942 року по 31 жовтня 1942 року німецько-фашистські варвари жорстоко вбили в місті Меджибож 2583 радянських громадян: чоловіків, жінок та дітей. Жертви фашистського терору були поховані в трьох ямах приблизно за два кілометри на північ від Меджибожа, поблизу дороги, що веде до села Русанівці. Після огляду вищезгаданих братських могил Комісія встановила:

Могили були засипані трьома чвертями метра землі. Тіла лежали рядами по три, а іноді й по чотири, обличчям до землі, переважно чоловіки, але також жінки та діти, повністю голі.

Жертв переважно стріляли в потилицю. Тіла отримали поранення в спину, між лопатками, що доводить, що їх було вбито лежачи обличчям вниз. Тіла немовлят були знайдені на руках у матерів». [Акт, складений Радянською державною надзвичайною комісією (ДНК) 4 червня 1944 року; ГАРФ 7021-64-802, С. 75-76].¹⁰⁰

⁹⁹ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/medzhybizh-medzhibozh-khmelnyskyi-ukraine.174>

¹⁰⁰ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/medzhybizh-medzhibozh-khmelnyskyi-ukraine.174>

Мешулам Зуся Гедзберг
Мешулам Зуся був вбитий під час Голокосту.
Місце смерті: Меджибіж, 10.02.1941.¹⁰¹

Голда Чарніс
Голду вбили під час Голокосту.
Місце смерті: Меджибіж, 22.09.1942.¹⁰²

Братська могила. Меджибіж, 2019 р.¹⁰³

¹⁰¹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14716307>

¹⁰² URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13929146>

¹⁰³ URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki>

Жива пам'ять

Для мільйонів хасидів з різних континентів Меджибіж – центр Всесвіту. Адже саме тут жив, навчав і був похований засновник хасидизму Елієзер Баал Шем Тов, “володар доброго імені”, або скорочено Бешт.

Народився Бешт на Тернопільщині, згодом жив у гуцульському селі. У Меджибожі Баал Шем Тов осів близько 1740 року. Поряд з ним оселилися декілька десятків найближчих учнів. До речі, донині невідомо достеменно, як виглядав цей релігійний діяч. Синагога, в якій служив Бешт, простояла до Другої світової війни, а потім її знищили нацисти. Зараз – на цьому місці копія, відтворена в 2000-2004 роках за старими світлинами, зусиллями рабина Ізраеля Меїра Габая. Її також називають “Бейт мідраш” – будинок навчання. Поряд можна побачити розкопаний будинок синагоги XVII століття. Ця релігійна споруда нагадувала фортецю й під час нападу ворогів на місто слугувала одним з укріплень. Її зруйнували за вказівкою радянської влади у 1950-х роках.

Відтворена синагога Баал Шем Това.¹⁰⁴

Зовсім поруч розташована **синагога Апта**. Вона зведена наприкінці XIX століття на місці ще давнішої культової споруди, де вірян навчав Авраам Єгошуа Гешель, відомий як Аптер Ребе. Сам діяч похований поруч з Бештом. У радянські часи приміщення використовували для господарських потреб – зокрема, як пожежну частину. У 2010 році синагогу повністю відновили. Нині у Старій синагозі організовано велику єврейську бібліотеку.

Третя ж **меджибізька синагога**, зведена у 2000 році неподалік могили Баал Шем Това. Поруч розташовані також готелі для паломників і міква – ритуальна купальня.

¹⁰⁴ URL: <https://vsviti.com.ua/ukraine/69963>

Бешт і його найближчі учні поховані на території старого цвинтаря – кіркута: там задокументовано близько 200 надгробків. Найдавніший датується 1555 роком, наймолодший – 1853-м. Над могилою Бешта споруджено огель, від івритського слова “шатро”. Хасиди зі всього світу приїзять сюди просити про допомогу у найголовніших потребах. Для цього біля могили праведника залишають квіт – записку з проханням.

До слова, на відміну від лідерів-цадиків наступних поколінь, Баал Шем Тов не мав постійної резиденції, не утримував хасидського двору. Він був доступний для кожного, хто звертався до нього зі своїми клопотами.

Синагога Апта.

Синагога неподалік могили Баал Шем Това.¹⁰⁵

¹⁰⁵ URL: <https://turist.km.ua/ua/2023/02/18/medzhybizh-tsentrvsesvitu-dlya-hasydiv-vsogo-svitu/>

Сатанів, 1890 р.¹⁰⁷

Сатанів — селище, центр Сатанівської селищної територіальної громади Хмельницького району.

Перша писемна згадка про Сатанів припадає на 1404 рік, коли польський король Владислав II Ягайло дав Петру Шафранцю Сатанів з околицями та Зіньків, зобов'язавши його за це виставляти на королівську службу загін озброєних людей для оборони прикордонних земель, зокрема й Сатанова.

Найбільших руйнувань принесло османське вторгнення 1676 року, під час якого місто захищали всі його мешканці — русини, поляки та євреї, з яких майже 4000 було вбито турками. Тих, хто вижив після різанини, забрали в полон.

Сатанів повернувся до кордонів Першої Польської Республіки після Карловицького миру 1699 року. Він почав відновлюватися за правління Адама Миколи Сенявського, який відбудував замок і місто.

Занепад міста розпочався з поділами Польщі, коли кордон між Російською імперією та Габсбурзькою монархією було встановлено по річці Збруч, і Сатанів опинився на російському боці в 1793 році.

¹⁰⁶ Satanów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1889. — Т. X. — S. 336. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_X/336; Satanów, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 740.; Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.]/Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р. Володимир Кубійович.— Париж, Нью-Йорк, 1957. —1973. — Т. 7. — С. 2704-2716. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii207.htm>

¹⁰⁷Мандрівка Старим Кордоном. URL: <https://www.facebook.com/old.border.mandrivka>

У 1874 році населення досягло 4677 осіб, а близько 1900 року перевищило 5000. У 1876 році тут було 100 ремісників, 81 кіоск, пивоварня, виноробня, цегельня, два млини та шкіряний завод. Два лікарі чергували, працювала аптека. Торгівлю генерували дев'ять ярмарків, на яких, серед іншого, продавали овчини та шкіру. Близько 1900 року існували невеликі металургійні заводи, два скляні заводи, млини, цегельня, кар'єр, олійня та пивоварня. Особливе значення мав цукровий завод, відкритий у 1899 році.

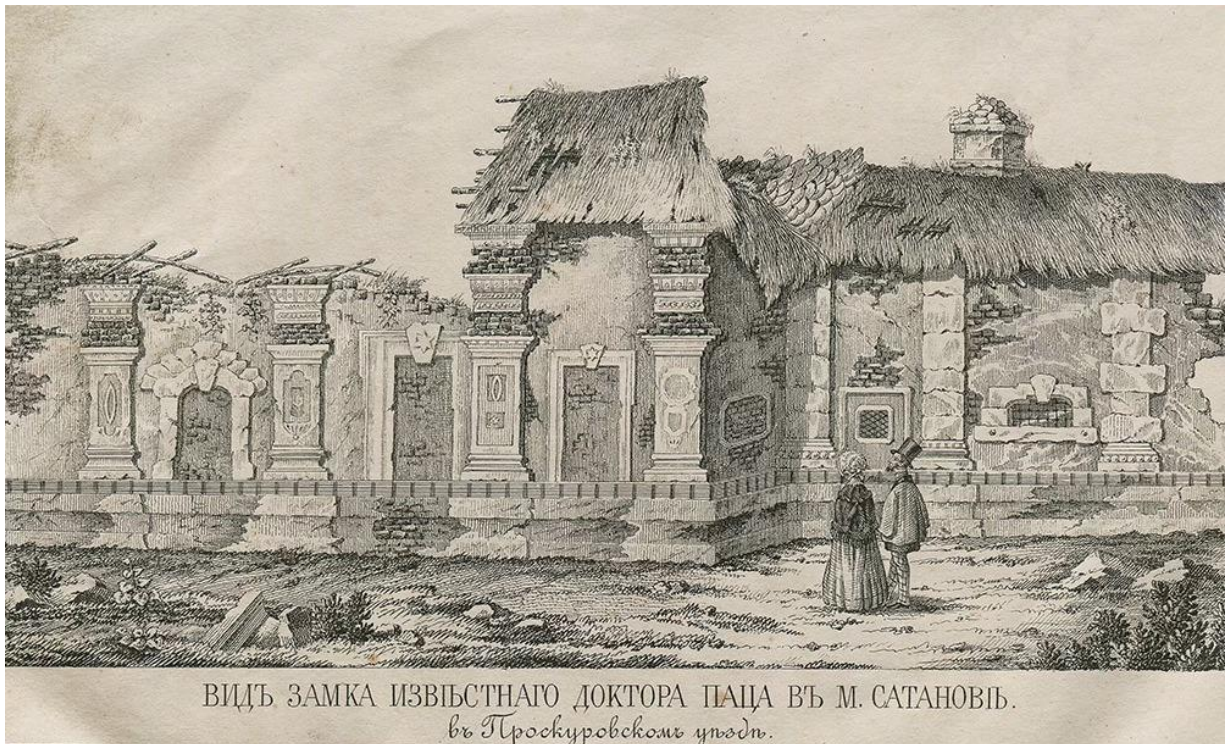

Костел Святої Трійці (підірваний радянською владою в 1930-х роках). Світлина з експедиції С. Таранушенка та Павла Жолтовського, 1930 рік.¹⁰⁸

На початку 19 століття в Сатанові було збудовано так званий будинок доктора Паца, що вирізнявся своєю незвичайною архітектурою. Три поверхи були під землею, а четвертий поверх, прикрашений кам'яним різьбленням, був над землею. Будівлю збудував лікар і дослідник Станіслав Пац (помер 3 грудня 1826 року), лікар останнього короля Польщі Станіслава Августа. Пац – випускник університетів у Кракові та Німеччині, також був мандрівником. Після Третього поділу Польщі (1795 року) він оселився в Сатанові. Потім він

¹⁰⁸ У 1581-1592 роках у Сатанові коштом його власників Костків було споруджено перший дерев'яний костел під титулом Пресвятої Трійці. Пізніше звели мурований костел у готичному стилі. Мурований будинок настоятеля почали будувати 1782 року на кошти князя Чарторийського, а завершили будівництво - коштом княгині Любомирської. У 1817 році спорудили також будинок вікарія коштом о. Яна Вибодовського. На подвір'ї справа від храму стояла дзвіниця, а на схід від нього – колона із скульптурою Матері Божої. Костел Пресвятої Трійці зруйнували за радянської влади, на його місці розмістилася стоянка автомобілів. URL: <https://rkcin.ua/index.php?m=k&f=akphm&p=hmgosamc&l=p;DmytroPoluchowyczNiezwykleodkryciewSatanowie>. URL: <https://kurierygalicyjski.com/niezwykle-odkrycie-w-satanowie/>

присвятив себе лікуванню бідних, подорожам навколишніми селами та науці, зосереджуючись на акліматизації тварин. У підземній будівлі розміщувався звіринець з тропічними тваринами. Доктор Пац опублікував свої спостереження в журналі Краківської академії.

Будинок доктора Станіслава Паца.¹⁰⁹

У листопаді 1917 року в Сатанові вперше проголошено радянську владу. Від лютого 1918 р. Сатанів був зайнятий австро-німецькими військами, а згодом — армією Директорії Української Народної Республіки та польськими частинами.

Після Ризького миру 1921 року Сатанів залишився за межами Другої Польської Республіки (територія УРСР).

6 липня 1941 року в Сатанів увійшли частини вермахту. Будівля колишньої єврейської школи зайняла жандармерія.

Єврейська громада¹¹⁰

На початку 18 ст. у Сатанові створена самостійна громада. Євреї селилися на території від Ринкової площі до замку, по Городоцькій вул. і по вулиці, прокладеної від Миколаївської церкви. Євреям належало близько 220 будинків. Євреї — орендарі промислів, трактирів, власники магазинів, купці, лікарі, аптекарі, діячі громадського управління і рабини жили в кам'яних або дерев'яних будинках на кам'яному фундаменті в районі Ринкової площі. Серед євреїв були ремісники, об'єднані в товариства кравців і кушнірів (подібні цехах), кустарі (ювеліри, склярі, ковалі, друкарі), перукарі, музиканти, пекарі. Євреї-купці з

¹⁰⁹ Ці відомості про палац, записав у м. Сатанові в 1854 р. управляючий маєтком в м. Сатанові Лев Божаволя Романовський. Гравюра зроблена з натури за ініціативою Подільського губернатора генерал-майора Карла Фліге в 1841 р.

¹¹⁰ Єврейська енциклопедія; Науковий центр іудаїки та єврейського мистецтва ім. Ф.С. Петрякової.
URL: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/3943/sataniv.html>

Сатанова регулярно приїжджали на великі європейські ярмарки в Бреславу, Лейпциг та Франкфурт.

У 1770 епідемія чуми значно скоротила чисельність єврейського населення.

В кінці 18 ст. бібліотека єврейської громади у Сатанові була найбільшою в Подолії (в 1776 - 754 томи).

На початку XIX ст. серед занять єврейського населення Сатанова оренда була найбільш надійною статтею доходу. У 1833 купцеві Зейдману була віддана з торгів оренда млина на 5 років. У 1877 в Сатанові відкрився перехідний пункт через кордон, в результаті чого отримали розвиток експорт, імпорт, а також контрабанда, якою активно займалися євреї.

У 1889 в Сатанові діяло 8 синагог, була міква. В кінці XIX- початку XX ст. євреї займалися миловарним і мотузковим виробництвом, випалюванням вапна та ін.; однак основними заняттями більшості єврейського населення залишалися вичинка шкур, шиття та продаж кожухів, заготівля і торгівля продукцією сільського господарства.

У 1902 в Сатанові було 300 євреїв-домовласників. Найбільш заможні євреї жили в центральній частині міста; дрібні кустарі заселили район, який називався «Міцраїм Гесла».

З 1905 в Сатанові діяв сіоністський гурток. У 1910 було організовано відділення ОПЕ (на чолі з Рувимом Ледервергером). Делегати з Сатанова брали участь у роботі 10-го Сіоністського конгресу в Базелі.

У 1913 відкрився сінематограф; перша стрічка, показана в ньому, була присвячена для життя євреїв-колоністів в Ерец Ізраель.

На початку XX ст. у Сатанові діяли 9 синагог, двокласна жіноча школа, кілька хедерів, в т. ч. нелегальний під керівництвом Беккера і Р. Ледервергера.

У 1910 в Сатанові була відкрита талмуд-тора. У 1911 працювала приватна єврейська друкарня. Діяло Товариство взаємного кредиту (керівник – Ісроель Ужіревіч), в 1914 відкрилася ощадна каса. У 1914 євреям належали всі 3 магазини аптечних товарів, всі 7 лісових складів, медоварний завод, 70 крамниць і магазинів (в т. ч. всі бакалійні – 21, всі мануфактурні – 21, єдиний меблевий магазин, єдиний взуттєвий, обидва винних). Єдиний млин у Сатанові орендував євреї.

Після 1917 року у Сатанові діяла організація Бунда, відділення «Цеїрей Ціон», «Ге-Халуц». Сіоністи відкрили у Сатанові школу «Іврі». Школа була орієнтована на курси середніх шкіл в Ерец Ізраель. Відновили діяльність благодійні товариства «Бікурім Хойл», «Лінас га-Цедек», «Хекдеш».

Після заборони на викладання івриту в школах в 1920-х рр. учитель Вайнштейн організував щоденні заняття з дітьми поза школою. Діяв гурток «лошн койдеш» з вивчення івриту. У 1925 була заборонена діяльність груп «Цеїрей Ціон». У 1926 кілька десятків молодих євреїв Сатанова виїхали до Палестини.

У 1927 в Сатанові було побудовано нову цегляну будівлю для єврейської школи. У 1928 створений ТОЗ «Колос» (складався в основному з євреїв), в 1932 – колгосп «Велетень» (295 дворів, об'єднував переважно євреїв).

У 1936 єврейська школа була закрыта; в її будівлі організована українська школа. У 1920-30-х рр. були закриті синагоги.

Вояки 5-ї танкової дивізії СС «Вікінг». Сатанів, липень 1941 року.¹¹²

Німецька окупація селища почалася 6 липня 1941 року, коли до Сатанова ввійшли вояки 5-ї танкової дивізії СС «Вікінг».

Восени 1941 року кілька сотень місцевих євреїв німці депортували в гетто, створене в сусідніх Ярмолинцях. Перед тим людей кілька днів протримали в старезній середньовічній синагозі.

Але найжахливіший злочин стався у ніч проти 15 травня 1942 року, коли у містечко ввійшла есесівська зондеркоманда. Євреїв, які ще залишалися в Сатанові, зігнали на Ринкову площу. Здебільшого це були жінки, діти та старі. Чоловіків або розстріляли раніше, або вивезли на каторжну працю. Нацисти вирішили зекономити на патронах. Приречених загнали до глибоких підвалів старого напівзруйнованого будинку, мальовничі руїни якого стояли біля Ринкової площі ще від часів турецької навали. Понад тиждень по тому, як людей замурували у підвалах, було чутно страшне, нелюдське завивання, що лунало з-під землі. З часом воно ставало все тихішим, аж поки зовсім не стихло. Весь цей час, аби ніхто не звільнив нещасних, біля замурованого входу чатували німецькі вартові.

¹¹¹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 58; Дмитро Полюхович Живцем замурувані. Як у підвалах Сатанова збирають останки сотень євреїв. "ДС". – 05 серпня, 2019. URL: <https://www.dsnews.ua/ukr/society/zamurovannye-zazhivo-kak-v-podvalah-satanova-sobirayut-ostanki-05082019130000>; Execution of Jews in Sataniv. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/sataniv-satanov-satanow-khmelnyskyi-ukraine.257>

¹¹² URL: <https://ngp-ua.info/2023/03/63713>

Вперше ці підвали відкрили одразу після визволення Сатанова від нацистів. Але тут-таки знову замурували – про перепоховання величезної маси напіврозкладених тіл годі було й говорити. В акті обласної комісії з розслідування злочинів гітлерівських загарбників у м. Сатанів від 20 червня 1944 р., зокрема, читаємо (цитуюється мовою оригіналу):

“...Попытка сделать раскоп [подвала] со стороны входа не привела к успеху, ибо вход был завален трупами людей. Тогда нам удалось открыть подвал со стороны люка. При входе обнаружены человеческие трупы, свыше 200 человек. У самого входа лежат отдельные трупы мужчин и женщин, а по мере приближения к выходу количество увеличивается и нагромождается в большую кучу. Все трупы одеты в различную гражданскую одежду ...много женщин, стариков и детей. Видны стремления к выходу. Это указывает на то, что люди были насильно загнаны в подвал, после чего его наглухо закрыли. Доступ воздуха был прекращен, происходила медленная, удушающая смерть”.

Рештки тіл пролежали у підвалі до 1953 року, аж поки їх перепоховали на місцевому єврейському цвинтарі. Загалом зі страшного льоху підняли рештки тіл 286 людей. Натомість у документах Яд Вашем йдеться про 240 страчених євреїв. Можливо, що ще 46 закатованих – то згадані українці та поляки, які розділили страшну смерть зі своїми рідними.

Вхід в підвал де були заживо замурувані євреї. Сатанів, 2019 р.

Знову відкрили один із тих страшних льохів уже у 2019 році. Як виявилось, у п'ятдесятих звідти винесли лише найбільші фрагменти кістяків, підлога ж у підземеллі й далі залишалася густо вкрита людськими рештками. За тиждень копіткої праці було зібрано майже сім десятків великих пакетів останків. Їх перепоховали на старому кіркуті.

Але у вище процитованому акті йшлося про дві підземні камери, а виявленому було хоч і велику, але одну. Одразу почалися пошуки іншої. Другий льох знайшовся згодом, він складався з трьох камер – однієї великої та двох менших. У цьому підземеллі роботи з ексгумації ускладнив величезний шар намитого ґрунту, що був принесений десь у 1970–1980-х унаслідок потрапляння води в підземну систему. У нижніх камерах нашарування сягали майже метра. Як пояснив рабин Олександр Файнгольд, відділити людські рештки від цих нашарувань практично неможливо. Тому вирішили зібрати з долівки льохів геть усе, а потім землю з рештками перепоховати – за єврейськими законами, поховати на цвинтарі потрібно все, навіть фрагменти розміром із макове зерно.

Під час розчистки льоху було зроблено кілька історичних відкриттів. Зокрема виявилось, що після того, як у 1944 р. комісія оглянула місце злочину, вхід не просто замурували – поверх нього встановили меморіальну таблицю. Про неї у повоєнних документах немає жодної згадки. Та й старожили її вже не пам'ятали – чи принаймні не розповідали. Простеньку, зроблену з цементу табличку, очевидно, пошкодили в 1953 р., коли льох знову відкрили.

Рабин Олександр Файнгольд в підвалі де були заживо замурувані євреї. Сатанів, 2019 р.

13582

Копия

А К Т

20-го июня 1944 года. Мы, нижеподписавшиеся комиссия, по определению злодеяний нанесенных немецко-фашистскими оккупантами мирным гражданам, города Сатанова, Каменец-Подольской области за период временной оккупации, в составе: председателя комиссии тов. Остроушко Сергея Поликарповича, секретаря РК НКВ/У, заместителя председателя комиссии тов. Колесника Ивана Федоровича - председатель Сатановского районного исполнительного комитета депутатов трудящихся, секретаря комиссии Цейхмайструка Семана Константиновича, заведующего РОНО и членов комиссии Бондарь Михаил Петрович, секретарь РК НКВ/У по кадрам - Нирко Арсен Тарасович - секретарь РИК"а, Исабекова Арман - начальник РО НКЗД, ПЕТРОВ Петр Иванович - начальник РО НКГБ, Швидко Иван Иосифович - районный прокурор, Гаврилюк Владимир Иванович - священник, села Куровки, Логвинчук Мария Иосифовна - учительница города Сатанова, Гуменик Ефим Петрович - врач города Сатанова, Афанасенко Андрей Гаврилович - врач города Сатанова, Мицук Анна Кондратьевна - уполномоченный областного исполкома депутатов трудящихся, в присутствии свидетелей города Сатанова Галберман Хаим Лазарович, Липнец Владимиланка Матвей Айзыкович, Сидляр Леонид, Призбель Пия Самсоновна, составили настоящий акт при раскопке подвала, который расположен в центре города в юг от базарной площади, представляющий из себя ровную площадь, возвышающую над уровнем земли на 75 сантиметров.

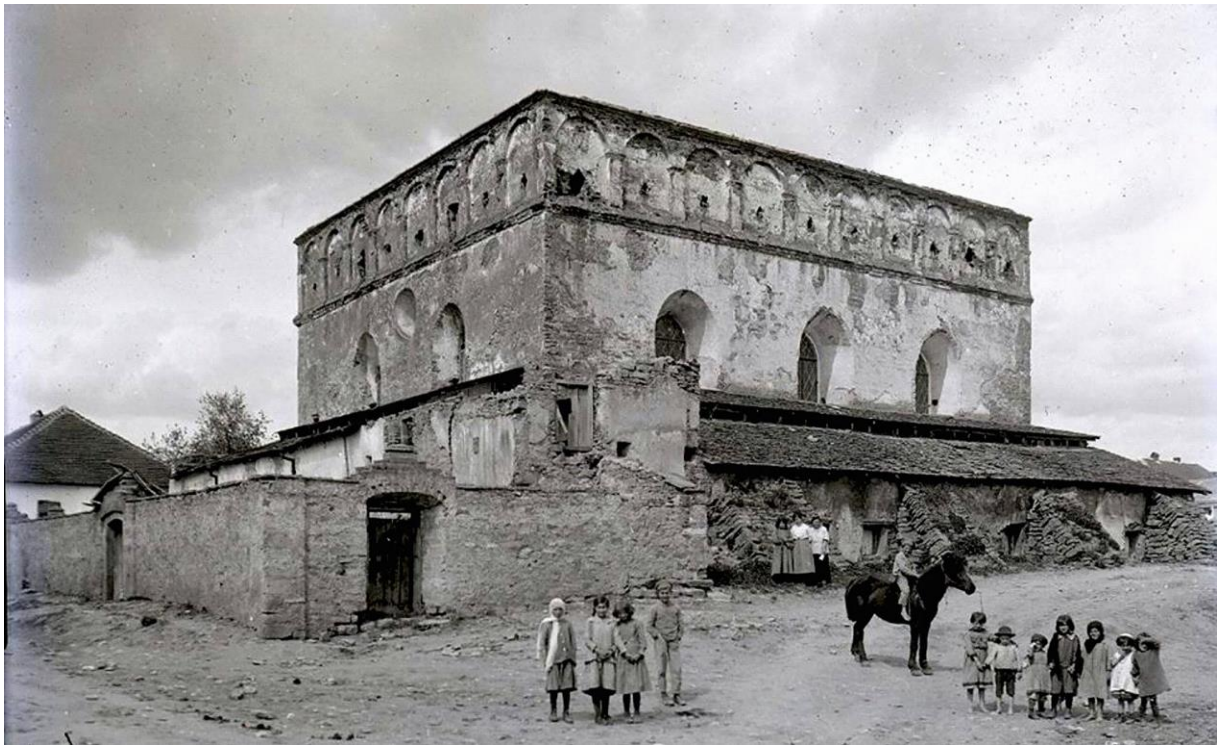
(83)

Подвал был со всех сторон закрыт наглухо. Выход подвала расположен с южной стороны, а люк с севера. Попытка сделать раскопку со стороны входа не привела к успехам. Выход дверей, как потом было установлено, был завален трупами людей.

Тогда нам удалось раскрыть подвал со стороны люка. При этом установлено следующее: подвал имеет длину 10 метров, ширину 6 метров, высоту 3 метра. Кроме того подвал имеет в правой стороне еще одно отделение размеры которого равняются размерам основного подвала.

При входе в подвал со стороны люка, обнаружены человеческие трупы, количество которых составляет ^{свыше} 2000 человек. У самого входа лежат отдельные трупы женщин и детей, а по мере приближения к выходу количество увеличивается и нагромождается в большие кучи. Все трупы одеты в различную гражданскую одежду. Трупы сохранили еще облик человека. Среди трупов имеется много женщин, детей и стариков. Все трупы расположены в беспорядке, видны страдания к выходу. Это указывает на то, что люди были насильно загнаны живыми в подвал, после чего он был наглухо закрыт. Доступ воздуха был прекращен посредством чего происходила медленная, удушающая смерть. Состояние трупов, которые уже начали разлагаться, говорит за то, что злодеяние фашистскими варварами происходило примерно 2 года тому назад.

При раскопке подвала присутствовало свыше 100 человек города Сатанова. На основании свидетельских

Сатанів, синагога. 1918 рік.¹¹⁴

Сатанів як центр ремесел і торгівлі у всі часи мав доволі велику частку іудеїв. Колись містечко навіть називали єврейською столицею всього Поділля, адже тут було керівництво кагалу. А місцева синагога не тільки одна з найстаріших в Європі, але й вважається головною архітектурною пам'яткою єврейської общини Хмельниччини. Це ренесансна споруда оборонного типу, яка існує в Сатанові з початку 16 століття. Вистояла у різних історичних драмах, витримала облоги не одного ворога, кілька разів перебудовувалась, але дожила до наших днів.

Єврейську святиню звели у Сатанові 1532 року (деякі джерела наводять 1514 рік)¹¹⁵. Вона є чи не найстарішою в Україні і в цілій Європі. Синагога постала в той небезпечний період, коли на Поділля постійно нападали вороги. А оскільки Сатанів був прикордонним містечком, то виконував роль військового форпосту: всі споруди мали оборонне призначення, зокрема, і синагога. Вона захищала весь південно-західний напрям. Збудована на пагорбі, мала цілу гарматну батарею на даху, звідки обстрілювалися підступи до міста. Єврейська община зобов'язувалася утримувати ці гармати, а також забезпечувати запаси

¹¹³ Лифшиц Ю. Натурные исследования здания синагоги XVII–XIX вв. в г. Сатанове Хмельницкой области // История евреев на Украине и в Белоруссии. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 120—127.

¹¹⁴ Мандрівка Старим Кордоном

https://www.facebook.com/profile/100063657745226/search/?q=%D0%A1%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2&locale=uk_UA

¹¹⁵ Троицкий П. Историко-статистическое описание местечка Сатанова Проскуровского уезда Подольской губернии и находящегося близ него Свято-Троицкого заштатного монастыря, составлено из сведений, доставленных священником М. Орловским // Подольские епархиальные ведомости. — 1862. — № 3. — Часть неофициальная. — С. 48.

пороху та ядер до них. 1754 року синагогу перебудували. Ця дата зазначена над входом.

Головна святиня в синагозі – арон кодеш, місце, де стояла Тора, – з 17 століття. Він вирізьблений із білого каменю та пофарбований у яскраві кольори, у бароковому стилі. У висоту має понад 8 метрів. Цікаво, що зберігся він майже повністю, навіть кольори фарби. Зверху його прикрашають два леви, які тримають корону. Вона символізує Господа, леви – єврейський народ. Під ними – Мойсееві скрижалі з 10 заповідями, їхні літери були вкриті позолотою. Далі йдуть дві колони, які обвиває лоза, що є уособленням єрусалимського храму.

1928 року подільський дослідник Юхим Сіцинський писав, що «синагога виглядає як невеличкий замок. Вона має високі мури й міцне склепіння на вершку; дах на тому склепінні ховається за високі парапети (надмурки) з маленькими стрільницями. У стінах нижче од парапетів великі вікна з гостролукими верхами. З одного боку будинку прибудовання для жіночого відділу. Завдовжки головний будинок синагоги 18 метрів, завширшки — 16 метрів»¹¹⁶.

У радянські часи в синагозі було зерносховище. Вона сильно зруйнувалася. Понищену святиню місцеві люди вже починали розбирати на будівельні матеріали, а в самій споруді зробили сміттєзвалище, адже неподалік працює ринок. За храмом доглядав Борис Слободнюк, що мешкав поруч. Цей чоловік є українцем за національністю та православним за віросповіданням, однак йому була небайдужа доля пам'ятки, тому він почав очищати її від сміття. У занедбаному стані синагога перебувала аж до 2012 року.

П'ятсотлітню синагогу врятували інвестори, що розбудовують курорт у Сатанові. Ініціатором її реставрації став місцевий підприємець Артур Фрідман (член правління Хмельницької єврейської громади, керівник виробничого об'єднання "Прогрес"). Відновлення відбувалося винятково за кошти благодійців з усього світу. Роботи завершили у 2014 році. Зараз вона отримала нове життя, хоч у селищі і немає іудейської общини.

У старому-новому храмі тепер мармурові підлоги, дерев'яна різьба, світлі стіни склепіння. Лише арон кодеш лишили в первозданному вигляді. Ті настінні розписи, які збереглися, також не замальовували. А в підлозі біми (кафедри посередині приміщення, з якої читається Тора) під склом на музейний лад експонують три камені зі старої синагоги. Тепер святинею опікується Хмельницька обласна іудейська релігійна громада.

Рабин Хмельницької та Тернопільської областей Олександр Файнгольд розповідає, що кожного року на всі єврейські свята – Рош га-Шана (Новий рік), Йом Кіпур (найсвятіший день року), Хануку, Пурім, Пейсах, Шавуот – тут збирають людей для богослужінь та молитов. А ще тут розташоване місце, де, на переконання юдеїв, можна звернутися з проханням до Всевишнього, та отримати його схвалення.

Сатанівська синагога знайшла відображення в образотворчому мистецтві. Зокрема, її можна побачити на малюнку польсько-білоруського графіка

¹¹⁶ Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (історично-археологічні нариси). Київ, 1928. – с. 52. – 99 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sitsinskyi_Yukhym/Oboronni_zamky_Zakhidnoho_Podillia_XIV-XVII_st_istorychno-arkheolohichni_narysy.pdf

Наполеона Орди, що датується 1871–1873 роками. А у 2004 р. київський єврейський живописець, заслужений художник України Герман Гольд написав картину «Сатанів. Стара синагога» (полотно, олія, 100х80 см), що увійшла до його єврейського циклу.

Сатанів, синагога. 2024 р.

Інтер'єр синагоги. Сатанів, 2023 р.¹¹⁷

¹¹⁷ URL: <https://turist.km.ua/ua/2023/01/08/sataniv-yevrejskyj-istoriya-vidrodzhennya-synagogy/>

Сатанів, єврейський цвинтар.¹¹⁹

Єврейське кладовище розміщене на березі річки Збруч уже більш ніж 500 років, цілком заслужено вважається одним із найбільш мистецько й історично вартісних у Європі. Лише знаменитий єврейський цвинтар Праги його перевершує. З художньої та естетичної точки зору найбільш цікавими є мацеви від першої половини XVII століття та десь до 1820-х років. Кожна – шедевр каменерізного мистецтва, вартий найпрестижніших музеїв світу.

Пам'ятку кілька десятиліть досліджував подільський історик Дмитро Полюхович. Результати своєї праці він виклав у книзі «Єврейський цвинтар Сатанова. Кам'яні звірі та магичні обряди».

«В книзі я передовсім розглядаю значення і символізм елементів оздоблення мацев, їхні витоки, походження та приховані змісти, – каже автор. – Але вони є актуальними для всіх єврейських цвинтарів Центральної та Східної Європи. До того ж у Сатанові представлені практично всі подібні зображення та сюжети. Тобто моє дослідження є своєрідною енциклопедією єврейської некрополістики в цілому. Сподіваюся, вона стане у пригоді всім краєзнавцям і дослідникам історії».

Також Дмитро Полюхович звертає увагу (і про це чимало йдеться й у самій книжці) ще на одну важливу обставину. Практично всі розглянуті зображення та сюжети є універсальними. Тобто це не суто цвинтарна тема. Ці ж сюжети широко використовувалися в розписах синагог, оздоблені манускриптів, сакральних та ужиткових предметів. Тобто це дослідження величезного шару традиційного мистецтва євреїв України у цілому.

За датами поховань територія цвинтаря ділиться на дві частини: стару і нову. Давня частина розташована на південному схилі. Поховання датуються 16–19 століттям. На території старої частини цвинтаря розміщено 500 надгробків. Найдавніший надгробок датований 1576 роком. Перші стели, які були розміщені

¹¹⁸ Полюхович Д. Єврейський цвинтар Сатанова. Кам'яні звірі та магичні обряди// К: Дух і Літера, 2025. – 248 с.

¹¹⁹ URL: <https://turist.km.ua/ua/2023/01/08/sataniv-yevrejskyj-istoriya-vidrozhennya-synagogy/>

в старій частині, не мали декору. Тексти на надгробках збережені частково, однак на деяких все ж можна побачити імена, дати народження і смерті перших жителів Сатанова. Надгробки 17 століття вже мали своєрідний декор. Фасадна частина стели ділилася на два фрагменти. У верхньому розміщувався символ – виноград, дерево з плодами, риба з головою лева і інші. У нижньому фрагменті висікали епітафію. Нова частина єврейського кладовища розташована відразу біля старої. Території відокремлює невеликий паркан. Поховання тут датуються 19–20 століттям. На території нової частини кладовища розміщені 3000 надгробків. Усі плити плоскі, невисокі і мають напівкруглу форму. На чоловічих стелах зображений лев, який лежить. Жіночі надгробки прикрашали птахи і менора. У новій частині кладовища розташована братська могила загиблих під час Другої світової війни євреїв Сатанова.

Цікавий факт згідно єврейських традицій, цвинтар повинен розміщуватися за річкою. Таке розташування символізувало свого роду перехід від живого до мертвого. Крім того, кладовище обов'язково необхідно було облаштовувати на височині. Вважалося, що чим складнішою буде дорога до поховань, тим менше люди прагнуть опинитися на місці покійних.

Одна із найкрасивіших мацев стоїть на могилі Сарі, доньки знаменитого рабина Меїра зі Львова.¹²⁰

¹²⁰ URL: <https://zbruc.eu/node/121966>